Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 58 (15032) 1993 чылдың март 30, вторник

Солунга ат салган шагы 22.10. Садар өртээ 4 руб.

Социал камгалалдың «Восток» инвестиция фондузун деткиир дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1993 чылдың март 24. № 119. Кызыл хоорай.

Республиканың инвестиция политиказын боттандырарынга инвестиция фондузунун бар болурунун чугулазын барымдаалааш, Тыва Республиканың Чазаанын **доктаадыры болза:**

1. Оргтехниканы садып алырынга болгаш баштайгы эмиссияны (үнелиг саазынны) үндүреринге узун хуусаалыг салыышкыннар фондузундан 25 млн. рубль хемчээлдиг инвестиция чээлизин үндүрүп бээр.

2. Күрүне эт-хөренгизин эрпелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди эргежок чугула бажыңны болгаш алдаанын транспортун инвестиция фондузунга үндүрүп бээрин дурттедедир.

3. Хүүжүдулга чектерин мөөнүлээр талазы-биле ажылчорудулганы боттандырарынга чээлини инвестиция фондузунга үндүрүп бээр дугайында айтырыгны шиитпирлээрин «Тыва чээли» саарылга банкызынга (Южаков) сүмелээр.

Ш. ООРЖАК.

ХЫЫРГЫЫШ БЕЛЕТКЕЛИНДЕ

Өвүр районда «Торгалыг» совхозтуң механизаторлары Убса-Хөл шынаазының Далай-Бажында хыыргыыш кезип турар.

Сиу белеткээри-биле ийи «Беларусь» трактор-биле 4 тракторист-механизаторлар — Валерий Кенден, Айлан-оол Дамчат, Байыр-оол Сагды, Шорааан Түлүш олар 65 тонна хыыргыышты кезип, престээш, сиген хереглээн совхозтарга садып эгелээн. Хыыргыышты хереглээн ажылчыйларга март айны төнүдүр ам-даа кезип, престээш, садып сайгарар бис деп турар.

Найгын-оол ДАМДЫН.

✦ ✦ ✦

БҮГҮ-ЛЕ ЭКИНИ КҮЗЭЭННЕР

Улуг-Хем районда Кечил-оол Түлүш аттыг совхозтуң директору М. С. Донгак малчыннарже доктаамал кичээнгейни салып турар.

Республиканың малчыннарынга садар далганны тускайлап бээр дугайында Тыва Республиканың Президентизинин айтыышкыны үнген соонда, бо совхоз 24 тонна далганны алган. «Дүн-хүн чок ажылдап турар малчыннарывыска акшазы чок-даа болза, ийи-ийи шоодай далганды аппарып чедирип бериг көрүнер» деп, Маадыр-оол Седенович специалистерге даалга берген.

Хем ол чарында Эржим малчыннары дош оруу баксыраан турда, бо бергеге уеле, кол чем — далган-биле чоруур үезинде хандырганы дээш Президентиге өөрүп четтиргенин илередип, Шериг-оол Дизижиковичиннин Улуг-Хем районга ажылдап турган чылдарын сактып, бүгү-ле экини аңаа күзээннер.

Далган үлегезинин собнда Баян-Колда аныяк малчын Николай Доржу төрүүр 100 хойдан-на 102 хураганды ам камгалап ап турарын, мөн сонгаар-даа мал бажыңа хорамча кылбазын чугаалап, эки ажылдаарын хүлээнип алган.

Эрткен чылдарның байдалындан алгаш көөрге, март-май айларда чаш малдың хорамчазы хей болуп дээрэин малчыннар баш удуп бодар, оны бо чазын катаптаас сорулганы салып турарлар.

Бичи-оол МОҢГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем район.
Хайыракан суур.

✦ ✦ ✦

КОМПОЗИТОРЛАР ЧЫЫЖЫ

Тыва Республиканың Культура, Улус өөредилге министерстволары база Тываның Композиторлар эвилели «Тыва музыка чогаалының хөгжүлдезинин оруктары болгаш аныяктарның чогаадыкчы чоруу» деп темага ТР-ний Композиторлар эвилелинің VIII пленумун март 26-27 хүннеринде эрттирген.

Пленум Кызылдың А. Б. Чыргал-оол аттыг ураң чүүл училишезинин концерт залынга эртенгинин 10 шакта эгелээн. Тыва композиторларының 4 чыл дургузунда чорудып келген ажыл-чорудулганының дугайында өлеткелди **башгаан черинин даргазы З. К. Кыргыс** кылган. Ол хуу-симфониктиг хөгжүмнүг концерти база концертке, өлеткелге хамаарыштыр чогаадыкчы ажык чугаа болган. Ол пленумда **Россия Федерациязының Композиторлар эвилелинин башгаан черинин даргазы В. И. Казенин** киришкеш: чуве чугаалаан.

Эртенинде «Аныяк композиторларның чогаалдарынга сайгарылга» деп өлеткелди Кызылдың ураң чүүл училишезинин теоретиктиг салыгының эртелекчизи **В. И. Борисенко** кылырга, камерлиг концертке болгаш өлеткелге, база ажык чугааны чорутқан. Ол ышкаш Россия Федерациязының Композиторлар эвилелинин кежигүнберинге культура ажылының хоорчуу **Саая Бюрбе.** Тыванын күрүне филармониязының ураң чүүл үдүртүкчүзү **Сергей Бадыраа.** Кызылдың ураң чүүл училишезинин башкызы **Владимир Борисенко** олардың киргени бисти өөртүп турар. Профессионал композиторларның саны ам-даа хөгжүп болуп турар.

арыг-оол КУУЛАР

✦ ✦ ✦

ПРЕЗИДЕНТИГЕ ТЕЛЕГРАММА

Аңдуулуг Шериг-оол Дизижикович, Тыва Республиканың Барыын-Хемчик район чагыргазының удурткучулары Хакас Республиканың Таштып районунга чоокта чаа аалдап келгеш, ажыл-агый талазы-биле арга-дуржулганы солчуп, солун программалыг концертти көргүзүп, спортчу, маргылдааларны бистин-биле кады эрттиргенинге өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис Дээрэин Таштып район чагыргазының даргазы Г. П. [illegible] телеграмма-биле илереткен.

Барыын-Хемчик [illegible] Хакасияның Таштып районунга-биле өөрүлүг харылзааны түзүп, экономика, культура талазы-биле дуржулга солчулгазын чорудып турар. Чоокта чаа Барыын-Хемчик район чагыргазының даргазы **Геннадий Санчы-Мидипович Иргит** удурткан культура болган спорт ажылдакчылары Таштып районунуң Культура [illegible] чамдык сүмүн [illegible] эрттирип, шилиндек бот-ты [illegible] өөрүп, өөртөнгенин [illegible] Майлак программалыг концертин база спортчу маргылдааларны эрттирген. Олар чүгле культура болгаш спорт талазы-биле арга-дуржулга солушкан эвес, а рынок өскелдезин ёзугаар районнуң ажыл-чорудулгазы-биле база [illegible] ажылдаарын эрткен чылын апрель айда-ла доскан. Сантехниктиг болгаш электрчылары киирер ажылдар ажылдаарын [illegible] Ийлаң программалыг концертин база спортчу маргылдааларны эрттирген. Олар чүгле культура болгаш спорт талазы-биле арга-дуржулга солушкан эвес, а рынок өскелдезин ёзугаар районнуң ажыл-чорудулгазы-биле база [illegible] ажылдаарын эрткен чылын апрель айда-ла доскан. Сантехниктиг болгаш электрчылары киирер ажылдар ажылдаарын [illegible]

(Бистин корр.)

Республиканың инвестиция политиказын боттандырарынга инвестиция фондузунун бар болурунун чугулазын барымдаалааш, Тыва Республиканың Чазаанын **доктаадыры болза:**

1. Оргтехниканы садып алырынга болгаш баштайгы эмиссияны (үнелиг саазынны) үндүреринге узун хуусаалыг салыышкыннар фондузундан 25 млн. рубль хемчээлдиг инвестиция чээлизин үндүрүп бээр.

2. Күрүне эт-хөренгизин эрпелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди эргежок чугула бажыңны болгаш алдаанын транспортун инвестиция фондузунга үндүрүп бээрин дурттедедир.

3. Хүүжүдулга чектерин мөөнүлээр талазы-биле ажылчорудулганы боттандырарынга чээлини инвестиция фондузунга үндүрүп бээр дугайында айтырыгны шиитпирлээрин «Тыва чээли» саарылга банкызынга (Южаков) сүмелээр.

Ш. ООРЖАК.

1993 чылда Россия Федерациязының чонунуң амыдырал деңнелин экижидер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

Боттандырып турар экономиктиг саартылгаларның социал угланыышкыны күштелдирер болгаш чонуң амыдырал деңнелинин улам ыңай кудулаашкыны болдурбас сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. Күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг төп органнары, Россия Федерациязының составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдери (Чазактары), крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарның, федералдыг ужур-дузалыг хоорайларның күүсекчи эрге-чагырга органнары экономиканы болгаш санхөөнү экижидер-биле холбашкан шиитпирлерни белеткээрде база боттандыларда, оларның социал уржуктарын болгаш чонуң амыдырал деңнелинде салдарын барымдаалап көөр.

2. Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлели — Чаза «Амыдырап болурунуң бетики хемчээлинин дугайында» Россия Федерациязының Хоойлу төлевилелин ийи ай хуусаада белеткээш, доктааткан чурум ёзугаар киирер. Амыдырап болурунун бетики ол хемчээлин күш-ажыл-төлевириниң, пенсияларның, стипендиялардың, социал пособиелериниң бетики хемчээлдерин үе-чадалар айы-биле үндезиннинг бедидеринге база эвээш хандырылгалыг хамаатыларга социал дузалам-чыны көргүзериге социал норматив кылдыр ажыглаар.

3. Бүдүрүлгени быжыг туруштуг кылдыр экижидиринге болгаш хереглел рыногун барааннар база ачы-дуза чедирилгези-биле долдурарынга үндүрүг оваалдазының идиг бериишкининг салдарын күштелдирери эргежок чугула деп санаар.

Россия Федерациязының Күш-ажыл министерствозу, Россия Федерациязының Экономика министерствозу, Россия Федерациязының Сан-хөө министерствозу, күш-ажыл чарыгдалдарын үндүрүг-биле таарыштырарының системазын сайзырангайжыдар дугайында саналдарны, а ол ышкаш «Россия Федерациязының күш-ажыл төлевирин таарыштырар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлу төлевилелин 1993 чылдың апрельде белеткээш, Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелинге — Чазаанга киирер, ук чарыгдалдарны бүдүрүлгениң немей өзүлдези-биле холбаштырар.

4. Бюджет адырының ажылдакчыларының ажыл төлевириниң талазы-биле чаңгыс аай тариф сетказының 1 разрядының тариф ставказын (шалыының) айда 4500 рубль чедир бедидери чугула деп санаар болгаш төлээлекчилерлиг болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажылдакчыларының, а ол ышкаш шерии, албаныгларның, иштики херектер органнарының аңаа база дарга составының кижилериниң күш-ажыл төлевириниң хемчээлдеринге чогуур өскерилгелерни доктааткан чурум ёзугаар киирер.

5. Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлели — Чаза, федералдыг күүсекчи органнарның төп органнары, Россия Федерациязының составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдери, крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарның, федерация ужур-дузалыг хоорайларының күүсекчи эрге-чагырга органнары профэвилелдер каттыжышкыннарының болгаш ажыл берикчилериниң каттыжышкыннарының киржилгези-биле социал кады ажылдажылганың хемчээлинге өртектерни база ажыл төлевириниң чогумчудуп, быжыглаарының болгаш акшаның үнезинин кудулаарын соксадырының талазы-биле демниг хемчеглерни боттандырып чорудар.

6. Россия Федерациязының кадык камгалалының күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелеринге хамаатыларның халас эмнелге дузазын алырынга эргелерин боттандырар сорулга-биле 1993 чылда айыттынган албан черлерин албан эмнелге камгалалынга үндүртүнген ахша-хөренгинин күсели-биле немей акшаландырарын чүүлдүг деп санаар.

7. Дузага онза хереглелдиг хамаатыларга адрестээн боттуг камгалалдың боттандырарынга чурттакчы чонуң социал камгалалының республика (федерация) болгаш девискээрлер фондуларының ужур-дузазын бедидерин онза чугула деп санаар болгаш ол фондуларны хевирлеп тургузарының доктаамал үндезиннерин тодарадыр. Россия Федерациязының Чурттакчы чонуң социал камгалал министерствозу, Россия Федерациязының Күш-ажыл министерствозу, Россия Федерациязының Экономика министерствозу болгаш Россия Федерациязының Сан-хөө министерствозу-биле кады Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелинге — Чазаанга чогуур саналдарны белеткээш, саналдап киирер.

8. Россия Федерациязының составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге (Чазактарына), крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарының, федерация ужур-дузалыг хоорайларының күүсекчи эрге-чагырга органнары:

1993 чылда чурттакчы чонуң социал камгалалының девискээр программаларын ажылдан кылыр болгаш бадылаар, оларга хандырылгазы кошкак хамаатыларга материалдыг база натуралдыг дуза көргүзериниң хемчеглерин өөренип көөр;

девискээрлерде дайынның киржикчилериниң, инвалидтериниң, чааскаан арткан кыргаларының, хөй уругларлыг өг-бүлелериниң болгаш чурттакчы чонуң өске-даа кезектериниң садыг хандырылга системазын, оон-биле кады ажылдан баа өөренип турар черлериниң айы-биле массалыг чемденилге черлериниң социал талазы-биле тускайлаттынган черлериниң системазын камгалап, кадагалап арттырып аарын хандырар.

Россия Федерациязының Чонуң социал камгалал министерствозу, Россия Федерациязының Күш-ажыл министерствозу, Россия Федерациязының Экономика министерствозу, Россия Федерациязының Сан-хөө министерствозу, Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый министерствозу, Россия Федерациязының Үлетпүр политиказының талазы-биле күрүне комитеди, Россия Федерациязының Күрүненің эт-хөренгизин эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди, Россия Федерациязының Аъшчем болгаш болбаазырадылга үлетпүрүнүң талазы-биле комитеди, Россия Федерациязының Өртектер политиказының талазы-биле комитеди болгаш Россия Федерациязының Садыг талазы-биле комитеди айыттынган сорулгалар шиитпирининг талазы-биле саналдарын белеткеп кылыр болгаш Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелинге — Чазаанга киирер.

9. Өртектерни үндезин чок черге өстүре бээрин доктаадыр сорулга-биле боттарының эргезинде бар акша-хөренгинин деңнелинге бирги черге-нин эргежок чугула аъшчем продуктуларына өртектер доктаадырын таарыштырарын боттандырарын база ол ышкаш чурттакчы чонга ачы-дуза чедирилгезинин чугула хевирлерининг өртээнин улгады бээрин кызыгаарлар талазы-биле хемчеглерни алыр эргелерин Россия Федерациязының составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге (чазактарына), крайларның, областарның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның, федералдыг ужур-дузалыг хоорайларның күүсекчи эрге-чагырга органнарына тыпсыр.

Россия Федерациязының Өртектер политиказының талазы-биле комитеди өртектер доктаадырын таарыштырар талазы-биле сүмелерни белеткеп кылыр болгаш оларны ажыглаарынга практиктиг дузаны көргүзер.

10. Ажы-төлдүг өг-бүлелерниң, сургуул аныяктарының, азылап кыраан кижилериниң болгаш инвалидтериниң чамдык кезектериниң материалдыг байдалын экижидер сорулга-биле ажыктыг кылдыр санаары болза:

А) чаш уруг төрүттүнгенде хары үгда алыр дузаламчы ажыгын бедидер;

Б) дээди, ортумак, эге профессионал болгаш ниити билигниг черлериниң суруулдарына болгаш студентилериниң аъш-чемге өртектерин улгады бергени-биле холбаштыр чарыгдалдарның компенсация хемчээлин улгаттырар;

В) бүдүн өскүс болуп турар инвалид уруг азырадыкчызын чидирген таварылгада «РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-нин Хоойлузунун 114 чүүлүнүң «А» пунктузунда көрдүнгенин ёзугаар социал пенсиянын түңнүге деңнештир пенсиялын улгаттырар;

Г) 80 хар четкен пенсионерлерни болгаш бирги бөлүктүң инвалидтерин ажаап, карактааны дээш пенсияларга немелделерин хемчээлин «РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-нин Хоойлузунун 114 чүүлүнүң «А» пунктузунда көрдүнгенин ёзугаар социал пенсиянын деңнелинге өскүдедир.

Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлели — Чаза бо пунктунун адаккы «А», «Б» пунктуларында көрдүнген хемчеглерни боттандырарының чурумун болгаш хуусаалдарын тодарадыр база ол ышкаш бо-ла пунктунун адаккы «А», «Г» пунктуларында көрдүнген хемчеглерни боттандырып чорудар талазы-биле хоойлу-дурум актызының төлевилелин РФ-тиң ДС-ниге доктааттынган чурум ёзугаар киирери-биле белеткээр.

11. Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлели — Чаза бо Чарлыкта көрдүнген хемчеглерни чурумун болгаш акшаландырарының дөстерин тодарадыр.

12. Россия Федерациязының Шүүгү министерствозу социургалдыг министерстволар болгаш ведомстволар-биле кады, бо Чарлыкты хүлээп алыры-биле холбаштыр күштүг болун турар хоойлужудулага чогумчалыг өскерилгелерни киирериниң дугайында санаалдарны белеткээр.

Б. ЕЛЬЦИН.

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ IX СЪЕЗДИЗИНДЕ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының улус депутаттарының ээлчег чок IX Съездизинин ажылының үшкы хүнү чүгле шуулганын бодунга эвес, харын чуртта политиктиг бүгү байдалта шиитпирлиг хүн болуп төөгүге кирер. Россияның Президентизи Борис Ельцинни болгаш Россия Федерациязының Дээди Советинин Даргазы Руслан Хасбулатовту албан-дужаалдарындан дүжүрер дээш Съездиге депутаттарының бадылаашкыннары болган.

Б. Н. Ельцинни президент албан-хүлээлгеден дүжүрер дээш 617 депутаттар, дүжүрбес, хевээр арттырар дээш 268 депутаттар бадылаан. Р. И. Хасбулатовту Дээди Советин Даргазында албан-хүлээлгелериннен дүжүрер дээш 339 депутаттар, дүжүрбес, хевээр арттырар дээш 558 депутаттар бадылаан. Ынчаарга Борис Ельцинни дүжүрер дугайында шиитпирни хүлээп алырынга 689 бадылаашкыннар херек турган, ынчангаш 72 бадылаашкыннар четпээн. Руслан Хасбулатовту дүжүрер дугайында шиитпирни хүлээп алырынга 517 бадылаашкыннар нететтинип турган, ынчангаш 178 бадылаашкыннар четпээн.

Бадылаашкыннар түннелдеринин дугайында санажылга комиссиязының чогуур протоколдарын Съезд күштүг болдуруп бадылаан, ынчангаш Россияның Президентизи болган Дээди Совединин Даргазы боттарының албан-дужаалдарында хевээр арткан.

«Россия Федерациязының конституциялыг турузуун камгалап, хевээр арттырар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Доктаалды Съезд биитиг-биле хүлээп алган.

Россияның улус депутаттарының Съездизи бодунуң ажылын дүүн, март 29-та үргүлчүлээн.

Эрзинде «Чаа орукэ» совхозтуң малчыннары мал бажын улам өстүрер, оон продуктулуг чоруун бедидер дээш бо хүннерде кызымаа ажылдап турарлар. Ылангыя Сөелчев бригадазында хоочун малчыннар Кызыл-оол Доптанович болгаш Санмаа Ивановна Енданнарның каттарган хоюнун денгели шыырак болганындан, оларда хой оолдаашкыны эки эртип турар. Оларның коданында ам 200 хире хой оолдапкан болгаш малдың чаш төлү кадык-шыырак доругун турар.

Ажыл-агыйның өске-даа коданнарында бо хүннерде байдал багай эвес. Суг болгаш мал чеми үзүктелбейн турар.

ЧУРУКТА: хоочун малчыннар Кызыл-оол Доптанович болгаш оон өөнүн херээжен ээзи Санмаа Ивановна Енданнар.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

ДӨРТ АЙ АКША АЛБААН

Тээлиде ажыл-агыйлар арызында көжүп чоруур механизастаан колоннаның тудугжулары эрткен чылын Шүй суг-да ийи аал ишти чурттаа бажыны, 30 олуттуг столовайны тудуп, ажылдап киирген. Боттарының күжү-биле Тээли суурда ийи аал ишти чурттаар бир бажыңны тутканы.

Ынчалза-даа чедир тутунмайн, ара турупкан тудулар база бар. Борта тудугжуларның бурулуг чок. Тудугжулар Бай-Талда кедер Совет бажыңының тудуг-монтаж ажылдарын эрткен чылын апрель айда-ла доскан. Сантехниктиг болгаш электрчылары киирер ажылдар ажыл-хөренги чогу-биле ол тудуг аңаа турып берген. 18 метрнин бетон оорга-ларын сыр кран чогундан, спортомплекс тудуу бо чылче шилчип келген. Тээлиде ийи аът банк бажынының тудуу олдуунда-ла доозулган. Ол чырын шывары арткан. Кыш-шывар дээрге кран чок. Керээ ёзугаар ажыл-агый-ларга, албан организациялерге тудуг тудуп бээ-ре, ол тудуп каан тудугларын акша-төгерин АКМР-ны агар саныынче ол шиитпестээш, турып алыр. Чылдагааны — акша-төгерин чоруда. Мынаан келирге тудуг материалдары саттынып алыр хамаанчок, тудугжулар-ны ажылдап каан акша-төгерин төлеп бериптер шаг чок. Бооп келир. Колоннаның ажылчыннары ам безин 3-4 ай иштинде холга акша албаан.

Ынчалза-даа механизастаан колонна турганы-биле дөмей ажылдавышаан. Бо хүннерде Кызылда комплекстиг ийи бригада ажылдап турар. Ынчаарга 28 тудугжу бар. Бригадирлер Самбыл-оол Миянчаа, Александр Сандык, тудуг мастерлери Маадыр-оол Балчыр, Сереков Серен коллективтин бүгү тудугжуларын ийи бригадага үскен, оны удуртуп турар.

Седип-оол ИРГИТ.

ҮШ ТАЛАНЫҢ ДУГУРЖУЛГАЗЫ

Тыва Республиканың Чазаанын, профэвилелдернин Республика чөвүлелинин, ажыл берикчилериниң болгаш бүдүрүкчү-сайгарлыкчыларның аразында 1993 чылда дугуржулгага хамаарышкан талаларның бүрүн эргелиг төлээлекчилери ат салган.

Талаларның дугурушканы күш-ажыл болгаш социал-экономиктиг айтыыглар талазы-биле магадылаалдары Тыва Республиканың бүгү хамаатыларына хамааржыр, ук магадылаалдар бүдүрүлгелериниң база организацияларының өөнү хевириниң хамаарылга чокка арыг орулгалары-биле, аңаа орулгалары болгаш бюджет акшаландырыышкыннары-биле хандыртынган турар.

Дугуржулга киржикчилериниң социал кады ажылдажылгазы

1. Социал кады ажылдажылга (партнерство) болза талаларның бот-боттарын хүндүлежип база хүлээжип көөрүнге, кады ажылдажылгага хамаарыштыр идегежир чоруккa, сарыылдыг чөпшээрежилгеге хамааты тайбыының байдалын камгалап арттырарынга, социал-экономиктиг айтыыгларны шиитпирлээр талазы-биле күштерни холбаштырып сырый каттыжарынга үндезилеттинер.

2. Ийи болгаш үш талалыг кады ажылдажылганың күш-ажыл маргылдааларын, чөрүлдээлерни болгаш ажыл соксадыышкыннарын болдурбазынче угланган адырларның (тарифтиг) база девискээр дугуржулгаларын, коллективтиг кереэлерни чарарынга идиг бээрининг айтыыглары талаларның дугуруштунган ажыл-чорудулга-зының үндезини болур.

3. Бо дугуржулгага кирген күш-ажыл болгаш социал-экономиктиг магадылаалдар бетики хемчээлдиг болгаш адырларның (тариф) дугуржулгаларын болгаш коллективтиг кереэлерни чарар үеде оортан эвээжеттинген турып болбас.

4. Адырларның (тариф) дугуржулгаларын, коллективтиг кереэлерни чарар үеде ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң база камгалалының, оларны ажыл-биле хандырарының, социал страхованиеник талазы-биле немелде магадылаалдарны оларга тодаргайлап бээр, чамдык ажылдакчыларга чигелделерни, а ол ышкаш оларның социал хандырылгазының норма-чижектерин доктаадыр.

1. Экономика талазы-биле хемчеглер

Экономиканы чаартырынче угланыышкынны уламчылавышаан, кризистиг берге байдалдан экономиканы үштүп алыры, оон социал угланыышкының хандырары Чазактың кол сорулгазы болур деп санаар. Ол сорулгага дүүштүр:

1.1. Республиканың улус ажыл-агыйының үндезин сүүр адырларының быжыг туруштуг ажылдаарын хандырар, азы-чем болгаш чонуң өскедаа хереглел барааннары-биле чонну хандырарын экижидер эвээш хандырылгалыг хамаатыларга социал деткимчеңкүштелдирер талазы-биле айтыыгларны колдадыр шиитпирлээрин тодаргайлап айтыр.

1.2. Республиканың экономиказының тургузуун эде сайгарар программаның күүседелинин хандырар социал болгаш бүдүрүлге ужур-дузалыг чугула объектилерге капитал салыышкыннарын конкурстуг үндезин ёзугаар бирги ээлчегге киирер.

1.3. Продукцияның болгаш чы-дузэ чедирилгезинин эн чугула хевирлериниң өртээнин база тарифтериниң кедергей эзерин оларны таарыштырарын, орулганың үстүү деннелдерин монополистиг тергиидерин бүдүрүлгелерге доктаадырының, а ол ышкаш күштүг коойлужудулга база норматив-тиг актыларга дүүштүр садыг немелделериниң бараанларын өөн-үүрмектеп сайгарар чеңде - немелделерни үстүү хемчээлдерин тодаргайлаарының аргазы-биле болдурбас.

1.4. Таарыштырар өөртөнгенинге амаарыштыр күрүенин салгга-чурумун өөнү хевирлериниң хамаарылга чокка республиканың бүгү бүдүрүлгелеринде, организацияларында саг-лап турарынга хыналданы доктаамал чорудар. Ол сагылга-чурумну үрээн таварылгаларда дүрүм чок ёзу-биле алдынган орулганы бюджетке киирип алырының база ол хире хемчээлге торгаарының хевирлерин ёзугаар экономиктиг хемчеглерни алыр.

1.5. Бараан-материалдыг курлавырларны болгаш продукцияны сезонда белеткеп алырынга база бойдус халавыының үржуктарын ёзугаар талазы-биле бойдус камгалалының хемчеглерин чорударынга чигелделиг чээлилер алыр талазы-биле бүдүрүлгелерге деткимчени көргүзер.

1.6. Сан-хөө талазы-биле берге байдалда бүдүрүлгелерниң ажылын анализтеп көөр, хоозураашкынны болдурбас талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырынга база боттандырарынга дуза алар.

2. Чонну ажыл-биле хандырарынга деткимчени көргүзери, күш-ажыл рыногун хөгжүдеринге идигни бээри

2.1. Республиканың чонун ажыл-биле хандырар программаны ажыллап кылырын база күүседирин профэвилелдер-биле болгаш ажыл берикчилери-биле демнежип алгаш, боттандырар, аңаа дараазында чүүлдерни баш бурукгаар айтыр:

— чаа болгаш немелде ажылдаар черлерни тургузар талазы-биле ажыл берикчилерни деткимчеңкүштелдирер;

— ажыл-биле чон бодуу хандыртынар биче бүдүрүлгелерни деткимчеңкүштелдирер;

— республиканың улус ажыл-агыйының хереглелерин барымдаалап көрүүшаан, кадрларны баш бурукгаар белеткээринин болгаш даглын өөредилгенин системазын тургузар;

(Төнчүзү 3-кү арында).

АЛДЫННАРНЫҢ АЛЫНДА

— Частың бо үезинде Дус-даг девискээринге агаар-бойдус аяс дээрлиг, алдын хүну чайынналып турар чүве-ле болгай. Ам көрүнер даан, туман-булут дуглап алган, өл хар өжегерээн-даа чүве дет чаап-ла турар ышкажыл —деп, кады чорааныбыс чазык шырайлыг эр чугаалады.

— Чылдагааны чүү ирги? — дижип сонуургадыбыс.

— Далай... Далай частып эгелээн-дир ийин. Далай даадым, хөлдер аан. Успа-Хөлдүң дожу частып бусталырга, Чаа-Хөлде Саян хөөлбээнин бустуманы хемнер баштарының чавыс черлери-биле тутчу бээр апарган чүве-дир ийин. Моон мурнуунда Таңды-Уладан сыриннаан хат туманны кедээр көдүрүлдүрбес чүве-ле болгай. Ынчангаш ам час узун, өлшыктыг, а чамдыкта улуг хар дүжер, хат-шуурганнар болур апарган чер бо. Ол чорук малманганга, ында ажылдап турар кижилерге дыка берге.

Хар чаап, туман диргелип-ле турган. Оон хараазы-биле, Тей-Ужунда хойжу кооператив төвүнге чедип чадаштывыс. Каът-Хавак бугазының ооннан Хам-Дыт, Кара-Талче ээп кириптивис.

Кара-Тал —чүгле Торгалыгда эвес, бүгү Тывада эн ылаңгыя малчын чоңга эки билдингир чер. Ынчангы Кара-Тал хойжу бригадазының төвүнге бүгү районнарның сураглыг малчыннарның чыыжы каш удаа болуп эрткилээн. 1950-60 чылдарда Тывага чинге-парын дүктүг хой уксаазын сайзырадыр дээн көдүрүүшкүн үезинде Кара-Тал төп одаг турган. 60-70 чылдарда ук чер дугайында ыр-шоор диннирep, ооң ат-сураа алдаржаан. Малчыннар Дагба Доржу, Седип Серен-оол, Осур-оол Тумат, Дашоол Кыргыс, Минчей-оол Түлүш, Наксыл Кыргыс, Кара-оол Донгак дээш, он-он хойжуларының аттары республикада сурагжаан.

Шаалааш биле Торгалыг хемнер ужурашкаш, урук алган эмдик ат дет Успа-Хөлче самнап баткан белдирде, 73 харлыг хоочун малчын Дагба Доржу турумчуп чурттап орар. Оон куду бадарга, чурумалдыг чараш оран Кара-Тал, Хам-Дыт, «Хайыраан боттун» Каразының «Ынак Торгалыымны! Кара-Талымны! Багай аванны!» деп кыйгы сөстери кижи сагыжынга дораанна кирип кээр... Каралар Торгалыгда кайы хөй. Оларның бирээзи Кара-кыс Дагба сураглыг ыраажы кижи. Ол база-ла бо Шаалааш өрү кыштап, солменди чурттап, сарлык кадарып олурарын дүүн ужурашкаш билдивис. «Багай аванны!» Бо сөстер авам Долчун Донгакты сагындырар. Авам база Каранның кадыр турушкын харап алган турары Хам-Дытта уруунун уруу Лидия Куулар-биле амыр-менди амыдырап олурар болду. Бурган авыралычдан эки-ле болзунам. «Кара-Талымны!» Кара-Тал бо-ла болгай. Алдыннарның аал-ораны бо. Ук-ызыгуурундан малчын өг-бүле Алдын-Херел биле Алдын-кыс Санчылар мында чурт тудуп турумчаан. Алдыннар дээримниң анаа эвес уткалыын билген боор силер. Кайызы-даа Алдын деп аттыг улус. Оларның дугайында шаанда сураглыг тыва чогаалчы Леонид Чадамба очерк-даа бижип турду. Алдыннар —ат-сураглыг, арат чонунда хүндүлүг малчыннар.

Алдын-Херел биле Алдын-кыс оларның кадарган хою кышты хүр-менди ашкан. Оларның коданында бо чылын беш дугаар оолдаар 340 хой бар. Дуржулгалыг малчыннар эрткен чылын эки көргүзүглеринг болуп, шанналга безин 20 баш хураганны алганнар. Алдыннарның кайызы-даа алызындан ажылгыр улус. Ам оларның мурнунда кол сорулгазы —малдың чаш төлүн онча-менди алыры. Хою апрель айның эгезинде түлүктеп төрүп эгелээр. Кыштагда мал чеми четчир, бачым-чымыш үеде ажылынга дузалажып ажылдаар, сагыжынга кирер ийн сакманчыны дугуржуп алган улус болду. Рынок экономиказының берге үезинде ажылгыр-ла кижи ажылдап шыдаар. Алды арга албан херек. Боттун хөделгенг-ле кедилиг. Алдын-Херел Донгакович оны билгеш, мал чеминге хереглээн суланы безин өске черлерден шээр мал-биле орнап, тыптынып алган болду. Ол, шинаплы, шимченгир, кыс-бас-ла чүвези чок малчын. Сигенин бодунун техниказы-биле кезер, теге, шанактыг, бот-тускайлан. Кыштаанын чанында доймас кара сугнун эриктерин малга таарыштыр өргулап-дескилээш, ооң дожун өйлеп-өйлеп ооп турганын безин көөрге, арат уктуг ажылгыры илден. Кандыг-даа дуза чокка чааскаан кадарчылап турар.

Өгнүн херээжен ээзи Алдын-кыс Доржуевна бодунун хомудаан сеткилин мынчалдыр чугаалады:

«Одар чедишпес, ынчангаш малывыс колдуунда чартык азыралга кыштаар-дыр. Кыштаг одарын буга унунга хонган аалдарының хамык малы кузун-не «дойлапкаш» баар. Бо талазы-биле берге байдалга артар улус бис. Автолавка биске хамаанчок, хойжу кооператив төвүнге безин ийнчангыс кээр. Оон далган-тараа дээш, өске-даа үүлдер садып алгаш, он километр хире черге чүүн-биле эккеп алырыл? Берге херек. Мал эмчилери шуут келбес-тир. Солун, сеткүүл үзүктелир. Черле ынчаш кижи бүрүзү хире-шаанче боттары-ла болгаазын дээш, малчыннарже сагыш салышкын уттундурган чүве бо. Ында-хаая бригадир Сергей Донгак келзе-ле кээр, а тускай эртемниглериниң бар-чогуда билдинмес. Бистиң бо Кара-Тал — машина оруктуг төп чер-дир, а кедээр хайыы кыштагларда малчыннарның ГАйдалы оон-даа берге, уттундурган боор. Мурнуку чылдарда аттыг почтачы турган, а ам ону штат кызырылган дээш дүжүрген. Ынчангаш солун, сеткүүл чагаа-бижиктер чедиртинмеспеен, бир-ле черде чыглып чытса хөөнү. Чүгле харын өөрүнчүт чүве эрткен дыштанып хүнде школаның 11-ги классчылары кажаавыс көрженин коптаржып шеф кылдылар. «Четтирдивис!»—деп өөрүп артывыс. Эр-хейлер! Бодум пенсия ап турар мен, өөмнүң эр ээзи бо коданның ажылын часкаан кылып турар, а алыр акшашалыңы амгы үеним өртектүнезинге чергелештир бодаарга, шуут чаржынчыг. Та кажан-чежеп өзер чүве? Идегеп-ле олурар бис. Ажыл, амыдырал дээш кызып-кылайып-ла чоруур боор чүве-дир ийин».

Алдын-Херел база Алдынкыс Санчыларның ажы-төлү ажыл-агыйының ангы-ангы адырларында ада-иезин салган, кызымаккай бүдүштүг боон ажылдап, чурттап чоруурлар. Улуг оглу Тимур — Дус-Дагның участок шаглаазы, оон бичези Римма —башкы, Сырга —көдээ ажыл-агый институтунда студент, а хеймери — школада.

Алдыннарның аалындан аъттанырда, ажыл, амыдыралынга чедишкиннерни күзеп, эн экини йөрээп чарылдывыс.

— Чоруунар чогузун!—деп соовустан харыыладылар.

— Сол менди турунар, Алдыннар! Кара-Талга катап база ужуражы бээр бис.

Ак туман сойлуп, алдын хүн айс дээрге көстүп кээрге, Алдын-кыс биле Алдын-Херелдің орукка сактып-даа чордувус.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

«МАЛЧЫНДА»

«Малчын» коллективтиг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң даргазы Алексей Кунгааевич Донгак-биле ужуражы бергеш, ажыл-агыйның ында кол адыры болур мал ажылында шиитпирлезе чогуур бөгүнгү чугула айтыыглар дугайын чугаалажы бердивис.

Ажыл-агыйга моон мурнуунда хойнун, сарлыктын бригадаларын ангылап каан турган болза, ам бо хүннерде сарлык коданнарын хойжу бригадаларда кадып каан. Чүге дизе бригадаларны кооперативтер кылдыр эде тургускан. Ынчангаш олар ам боттары бот-башкартынар, бодунун бүдүрүп алган продукциязын кымга, кяяа садып-сайгарарын боттары билир.

«Малчын» коллективтиг бүдүрүлгеде хой 64 коданда, ооң иштинде эрткен чылдың хураганнары—13, сарлык 23 коданда, ниитизи-биле 4 бригаданың 87 коданда хой биле сарлык коданнары сѐнаттынып турар. Оон-биле чергелештир Тоолайлыгда кооперативте 4959 өшкү, 1144 сарлык кыштаглап турар.

—Кыштаглаашкын ниитизи-биле кандыг байдалдыг эртип турарыл, чугаалап көрүнерем, Алексей Кунгааевич?

— Моон мурнуунда турган структурадан ангыланып, бригадаларны кооперативтер кылдыр эде адаан бис. Сарлык коданнарын хойжу бригадаларда каткан ужуру-даа ында. Өшкү коданнарын кадыптар дээривиске, ындыг арга черле болдунмас хире-дир, чүге дизе оон ѐзулуг турлаа Тоолайлыгның, Баөлык-Бажының бизеннерлиг суургаларында-ла болгай. Ону база өренип көргеш мындыг.

1992-93 чылдың кыштаглаашкынын хүр эрттирер сорулга-биле аная эргежок хемчеглерни болдунар-ла аргазы-биле көрдүвүс. 1100 тонна бөдүүн мал чемин сөөртүп алган бис, ооң иштинде 500 тоннаны өске ажыл-агыйлардан садып алган мындыг. Ынчаарга хой ооддаашкының бисте март ортан үезинден эгелеп чорудар кылдыр бо чылын чаа практиканы чорударын көрдүвүс. Амдыызында кыш эки, хүр эрткен деп болур, малдың хорамчазы улуг эвес. Доора-Хову ол ынчаар болгаш өске-даа черлерде кыштаан малчыннар-Каргы бажында боттарының чазагларынче көже бергилээн. Хойнун төрүдүлгезин орта эрттирер дишкеш, олче угланган бар аргаларны, хемчеглерни алгылаан. Бистиң ада-өгбелеривис-даа шээр малын чазын төрүдер турганнар-ла болгай, оон мал төлү хоравас, харын шыырак тыва кудуруктуг хураганнар кодан сыймас дешкилешкен турар боор чүве. Бодум ону каразм-биле көрген болгаш бо практиканы ам ажыглап көрзе дээш, хой малдың төрүүр коданнарының шуптузунга кошкарларны орай салган бис. Мал чеми чедишпес бистиң бо девискээрге шээр малдың ооддаашкының чазын чорударының чугулазы мында деп бодаар мен. Хураганнарга хөй мал чеми хереглеттинмес, чер одарынче улаштыр кире бээр.

Үстүнден чагырып-дужаар үеде ол айтыышкын-биле хойну декабрь, январь айларда төрүдүп алгаш, ол хураганнарны соок кышты, когурумнуг, хаттыг часты андара чемгерип кээривиске, кайы хире улуг чарыгдалдар үнер туржук. Чазын төрээн хураганнарның күскү өзүлдези орайтай бээр, оозу-ла арай таарымча чок, ол харын ындыгла. Ындыг-даа болза бо чылдың түүнелп кестү бээр боор деп бодап турар бис.

— Ынчаарга ажыл-агыйның иштинде структураны эде тургускан-дыр силер, ооң түннели черле кандыг боон турар хирел, кандыг-кандыг онзагай үүлдер барыл?

— Ийе, эгезинде чугааладым, бригадаларны эде организастап, кооперативтер кылдыр эде адаан деп. Бистин хөй-ле чылдар иштинде ажыглавайн турганывыс иштики курлавырларывысты рынокту берге бо үезинде чөптүг ажыглаар, чоинун социал камгалалын күштелдирер дугайында айтырыгны бирги чергенин айтырыы кылдыр билип турар мен. Ынчангаш бодувустун столоваявысты, садыгны, алгы-кеш эттээр, даараныр цехтерни база далган сохтап турар черивисти шуптузуп каткаш, чангыс кооператив кылдыр тургускан бис. Бо чылын колбаса бүдүрер, даараныла болгаш алгы эттээр цехтерни тударын планнап алган бис, ол ышкаш түүйбу бүдүрериниң технологиязын өскертип, ол талазы-биле тускай технологияны чоокку үеде Москвадан боттарывыс барып, эккээрни бодап турар бис.

Интервью

Хой кежин эттээрни, даараарын «Савына» кооперативти дамчыштыр чорудар кылдыр дугурушкан мындыг боон турар бис.

— Социал айтырыгларже үүнү-даа мурнай кичээнгей салырының дугайын чугаалаадыңар, оон үүнү билип алза эки?

— Бир-ле дугаарында ажыл-агыйның ажылчыннарының шалыныңың айтырыы, 1992 чылда малчын кижи айда ортумаа-биле 2500-3000 рубль ап турган болза, бо чаа үнүп келген чылда февраль айда улуг хойнуң баш санындан расценканы 18 рубльге өстүрген бис, а март айда 30 рубль чедирер бис. Ынчап келирге малчыннарның алыр акшазы эвээн көдүрлүр, ындыг-даа болза, рынокту бо үезинде өртектер калчаавыы-биле өзүп турарындан үстүнде адаанымсаннар ажылчыннарның амыдыралынга ам-даа чедишпес деп дорту-биле чугаалаайн. Ынчангаш боттарывыстың эрткен чылын тудуп алган магазинивиске ажыл-агыйның ажылчыннарынга чиик өртектиг аъш-чем болгаш үлетпүр бараанныр садарын көрүп турар мындыг бис.

— Ажыл-агыйны хөгжүдеринге, көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүреринге кандыг бергедээкиннер, шаптыктыг үүлдер бар боон турарыл, Алексей Кунгааевич?

— Айтырыг ыын. Борта чүү-даа мурнай кызыгаар айтырыын чугаалап көрейн. Чүл дээрге бистиң малывыс шагдан тура моолдар-биле кожахелбээ чурттап турарывыстан, оларның девискээринче одарлап кире бээрлер, ылангыя кыжын хар чаап, шуурганнан келирге, сарлыктар боттаызырынмастар, Мергеп, Сүруккей, Бурушпай сыннары, Шулуусту, Алдыы, Үстүү Браттылар, Харагайты дээш, ол девискээрлерже болганчокла кирер-дир. Бистиң малчыннарывыс мал-маган сүрүп, олче кире бээрге, моол кадарчылар таарзынмайн, оларны тудар, чамдык таварылгада хулуп-даа турган черлери бар. Черле ынчаш кызыгаар айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлевес болза, мал кадарчыларын чоруур кижилерге кончуг берге байдал тургустунуп келген. Моон мурнуунда Улэнгомда Моолдун даргалары-биле одар-белчиир айтырыгларын чугаалажып алыр турган болза, а ону чүгле Улан-Баторда удуртукчулар билир дээш, чогумчалыг харыыны, шиитпирин Моолдун кызыгаар заставазының ажылдакчылары бербестер-дир.

— Аргыжылга айтырыы кандыгыл?

— Бистин ажыл-агый-даа, районда «Мөгеп-Бүрен» совхоз болгаш өске-даа бүдүрүлге, ажыл-агый черлери чүүктү киир-даа, үндүр-даа сөөртүрде, ыяап-ла моол кызыгаарын таварыштыр чоруур, орта хөй түүнүг орук хөлезинин даштыкы күрүнеге төлеп турарывыс билдингир болгай. Бисте кел чыдар дорт машина оруунун тудуу узап турар анаа рынок харылзааларының бөгүнгү байдалы, негелдери кончуг улуг шаптыктаашкынарын чедирип турарын бистиң малчыннарывыстан эгелээш, билип турар, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак орук тудуунун айтырыгларынче улуг кичээнгейин угландырып турар. Ындыг-даа болза районда орук участогунда чангыс трактор безин чок. Чүл дээрге кылдынып чоруп олурар оруктун төгүлген сай-дажының ашталгазын чыл санында ук организация чорудар ужурлуг болгай. Черле ынчаш дорт оруктун тудуун дарый доозуп, ону ажыглалга дүрген киирер болза-ла, ажыл-агыйның өске черлер-биле харылзаазы экижиир, рынок харылзаалары ханылаар, чоинун социал камгалалы, бараанар-биле хандырылга экижиир.

База бир шиитпирлезе чогуур айтырыг — Мутур-Аксы суурже улуг вольтулуг электри шугумун киирери болур. Бо хүнде ажылдап турар дизелдиг электри станциязы суурну безин мөлдүк-калдык чырыдып турар-ла болгай. Сонгукчулар бо айтырыгны бүгү чергенин депутаттарынга тургузуп келген-даа болза, ол кандыг-даа түүнел, шиитпир чок болуп турар.

— Планнарыңар талазы-биле үүнү чугаалап болур силер?

— 1993 Дагаа чылында 360 тонна эттти, 15 тонна сүттү, 20 тонна арыг волокнога дүктү дужаар бис. Ол сорулгаларны боттандырар дээш ажылдаар апаар бис.

— Айтырыгларга харыыңар дээш четтирдим, Алексей Кунгааевич. Ажыл-хөрээнцер рынокту бо берге үезинде бүдүнгүр-ле болзунам!

Хурал САЛЧАК чугаалашкан.

Мөңгүн-Тайга район.

Кыштаглаашкын: байдал кандыгыл?

ЭПТИГ ЭШТЕЖИЛГЕДЕ

Эрткен чылын Таңды районда «Шаңган» акционерлиг ниитилелдиң төп сүт-бараан фермазын «Сүт» эштежилгези кылдыр эде тургускан. Коллективтин удуртукчузу Николай Седен-Дамбаевич Оюн. Ам ында шупту 40 кижи ажылдап турар.

Кыштын үш айы төнген, час келген. Эштежилгеде кыштаглаашкын эрткен чылдың бо үезинге деннээрге, чүгээр чоруп турар. Ажыг кыштын аагы часка келир деп билип, бар курлавырларны ажыглап, эштежилгенин ишчилери эптиг-демниг ажылдап турар. Ынчангаш 544 бода малды кыштан хүр-менди ажырар аргалыг. Сигениниң, сенажтың, силостун, комбикормнун курлавыры хире-шаа-биле бар.

1993 чылда коллектив күрүнеге 250 тонна сүт садар, 150 бызаалы менди өстүрүп алыр, бода малдын бажын 680-ге чедирер сорулгалыг. Февраль айда күрүнеге 15 тонна сүттү саткан, 21 бызаалы алган. Инектер кидин-түлүк төрүп турар.

Амгы үеде эштежилгеде 110 инекти 7 саанчы саап, кызымак ажылдап келген. Хүнде бир инектен ортумаа-биле 5 кг сүттү саап ап турар апарган Саанчылар Николай Оюн, Клара Дүжүү хүн бүрүде планнаг даалгаларын күүседип турар. Инек кадарчызы Андрей Хылдыгбай, бызаа ажаакчызы Тамара Дагба, механизатор Омак Коига, кочегар Марат Ондар кызымак ажылдап келгениер.

Акционерлиг ниитилел малдың уксаазын экижидер сорулга-биле республиканың уксаажыдылга каттыжышкынын дамчыштыр Саян артында ажыл-агыйлардан 50 аныяк инекти садып алыр.

Рынокту бергелериниң эштежилгенин саанчылары, инек кадарчылары, бызаа ажаакчылары эвээн өредигин ап, бодамчалыг шүүдүнүп, түңнелдерни үндүрүп, сүт саалдазын көвүдедир, бызаларны кадык-шырак доруктур дээш ажылдап турар.

Семен ОЮН.

Таңды район.

КЫРГАН-АВАНЫҢ ҮЛҮҮ

Дажы Доржуевич биле Оюмаа Сапыковна Ондарлар — «Сүт-Хөл» совхозтун дуржулгалыг болгаш хоочун хойжулары. Олар мал кадаргандан бээр үжен чыл чоокшулап орар. Кызыл-Тайганың Сарыг-Хая — бо малчын өг-бүленин кышкы турлаа, ынаар электри удазыны шөйлүнгенден бээр эвээн каш чыллар болган, ону ажыглап турардар.

Коданда төрүүн үш чүс ажыг хой бар. Бо хүннерде мал ооддаашкыны түлүктеп турар. Ында ийи чүс хире хой ооддаан, баш санынга онааштыр малдың чаш төлү амдыызында онча-менди. Ону доруктуруп, мандыдарынга өг-бүленин хөрээжен ээзи Оюмаа Сапыковнанын кириип турар үлүг-хуузу аажок улуг.

Эрткен кышка бодаарга, малда хорамча чок болуп турар. Хойларның күш-деңгилдези амгы хүннерде ындыг-ла кошкап-суларавaан, немелде чемгерилгеин арган малдарга чорудуп турар. Чаа төрүттүнген хураганнарның күш-деңгилдези база хоомай эвес.

Мадаа улуг кадарчы Дажы Доржуевич Ондарның күүйү Сайын Чангазевна Ондарның киирип турар үлүг-хуузунга каксы доктаап көрээлинер. Оон назы-хары чеден четкендаа болза, ажылгыр, сергек чаңы ам-даа хөөрээр. Ол бо малчын коданда 100 ажыг хураганны ажаап турар, оларында аарыг-сырыыны-даа чок, күш-деңгели-даа шыырак. Бо кырган-аванын киирип турар үлүг-хуузунга малчын өг-бүленин кежигүннери чоргаарланып, хүндүлээрлер.

Карыма ТҮЛҮШ.

Чөөн-Хемчик район.

ИВИ–АЖЫКТЫГ МАЛ

Иви — ажыктыг мал. Ону кадарып, хайгаарарда хөй чарыгдал үндүрбес, кескен сиген, тараан тараа чивес болгай. Ивини аннаарда шагдан бээр ажыглап келген. Ону мунуп алгаш, ырак тайгаларга, сыннарга чеде бээр. Сөөлгү үеде оон чаш мыйызының өртээ аажок өскен. Ону даштыкы чурттарга садып турар. Улуг эр чарылар, мыйдыларның бирээзинден-не 3-4 килограмм мыйысты кезип ап турар.

Чеден чылдар эгезинде Сыстыг-Хемге иви 800 ажыг баш өзе берген турган. Ам олардан 300 хире иви арткан. Мында чылдагаан хөй. Бирээде, иви чангыс турлаага үжен чыл чедип турар. Ийиде, оон кол чеми — шулуун дээр сиген төнген. Чүге дээрге ол чылдын-на үнмес сиген болгай. Кол-ла чылдагаанны ол-дур. Чем чогундан олар тоян чорааш, өске черлик ивилер-биле хойтпактажып каар, а хөй кезиндe адыг, бөрүнүн чижи болу бээр-дир.

Сыстыг-Хем күрүне ажыл-агыйының иви малы ам төнер четкен. Барык-ла 6 кадарчы үш чүс хире иви малдап турар. Ынчалза-даа иви кадарчылары турлаанга доктаамал турбас, оон келгенде, суурга бир ай ажыг үеде бастырып тургулаардыр. А шалының ап турар. А мунуп келген чарылары чиир чеми чогундан арыпдорып өлүп турар. Февраль айда ивижилерни мунуп келгени 3 ивизи ол чылдагаан-биле суурга өлгеи. Ол арган-дорган эътти складка дужаап турда көргеш, пат-ла кайгаан мен. Бо дээрге директорнуң, иви кадарчыларының ээ-харыысалга чок чоруу ышкажыл деп хоочун ивижилер хомудап чугаалап турар.

Дмитрий Аир-Санаа.

Тожу район.

ХОНДУР-ДҮНДҮР БАЛДЫР СЫКПАС

Хойжу кижи ижи чай чок,
Хондур-дүндүр балдыр
сыкпас.
Коданда мал чаңгыс-даа
баш
Хоратпас дээш иженип кээр.
Чай-хос када бичин-даа
бол.
Шайлап алыр аргазы чок:
Хураганын хозар, тоовас
Хунан хойлар чагыштырар
Одардыва үндүрерде.
Ооддуг хойну үзүп, ап
каар.
Харлыг, кадыр сыннар
ажыр
Хаваалыг хүн үнүп кээрге,
Чымыштыг иш эгелей бээр,
Чыдыкда хой дойлуп үнер.
Додарлап каан кышкы
тонкуг
Дордум курлуг,
чулдургууштуг

Барбажыгын эгиннеткен
Малчын кижи бөдүүн
көстүр.
Тыпкан чемни былаашкан
хой
Үңмерлежип, бөлдүнүү бээр.
Дагыр-Мыйыс, Чолдак-
Кулак
Үскүлежип, хунаажы бээр.
Шырым булут кудай-дээрде
Чылган уг-шинн оскунмайн
чор.
Чырыы менге хүлер дег хүн
Сыннар кырлап ажып бар
чор.
Чывар удур кадарчының
Сыгырганы дыңналы-дыр,
Шыырлап хүнээн черин
катташ.
Чыскаалган хой ажыг
шуушту.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

Самдар-Кожай дугайында чагаалардан

ХАП ДҮП-ТЭЭРДЕ...

Бөгүнгү шаг-үе чиктиг, харын-даа тывызыксыг. Улус база ындыг. Ужуражыр сеи, чамдык кижилериниң туружу, көрүжү угаан-бодалга бир янзызы-биле артып калыр. Барыын-Хемчикте Комбу-Сүрүн Монгушович Бойбуңуң Самдар-Кожайының дугайында чугаа-домаа ол чижектиг чорду.

— Кожайның өдек-кыштаанга барып-ла турдунар ыйнаан—деп, башкыдан сонуургадым.

— Өңнүү болганымда арат кырганнарның өөнге чеже катап барбадым дээр —деп, харылаваш, бир таварылганы сактып келди.

К-С. М. Бойбу Кызыл-Мажалыкта башкы кижи, ада-өгбезин малчын чораан болгаш, кырган арат өг-бүле-биле чоокшудажы берген ышкаш. Бо удаада Сүүр-оол Мортуевичниң өөнүң ишти Бичин-Уруг Суванчыковнанын дугайын сагынды:

— Хей ажы-төлдүг болгаш, чонунга экиргек, эвилеңчымчак-даа—диди.

Аалчы залдан аъттанар деп баарга, манаткаш, хоюнун аразынче кириптер. Хой аразынга чартык, чамдыкта шакдаа чедер.

— Дуу ол хойну тудуп алыкар аа, башкы —дээр.

Кырганның айтып берген хоюн тудуп алырга, семис, хан аксы ажып турар болур. Бир чеде бээримге, ол угбай хөлчок улуг чаагай хой айтып берген. Башкы эдепсиигеи, шинчип көөрге — хөөкүй малдын эмин саарзык болган. Ындыг хой, чеже-даа күштүгшыырак болза, төлүн тоттуруп шыдавас.

Бичин-Уруг кырган-авайның өзеп чиир, залчыларның хапсаваазын дүптээр шээр малы кырган, дижи өлеп калган, чок-ла болза, бир-ле чүвези дудуу болур, ооң уламынан кыш ажып шыдавас. Ынчангаш оон коданы соокта белен чудавас, төлгүр боон турар. Шиинишкин чорудары тускай эртемниглерден-даа ажып турары илден.

Арапчор ОКСУР.

Кызыл хоорай.

МАЛЫ ХҮР КЫШТААН

ЧУРУКТА: Бии-Хемде «Сесерлиг» совхозтун хойжузу Динзеңмаа Маадыевна Дотпаа. Оларның кыштаанда байдал эки. Мал чемиери бар. Үш чүс ажыг хой хураганнаан. Чүс баш малга онааштыр сезен ажыг хураганы менди алыр сорулгалыг малчынап турарлар. Оларның кыштаан долгандыр делгемнерде хар ам-даа кылын болуп чытпышаан. Төрээн хойларны олар тургузу азырап турарлар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

Специалиске сөс

ЭМИГ ААРЫЫ МАЛГА БАЗА ХАЛАЛЫГ

Малдың эмиг аарыгларын болдурбазы чугула үүл дээрзин ол талазы-биле ажылдап чоруур кижилер кончуг эки билир, ынчангаш олар аңаа сонуургалдыглар. Ол дээш баш удур профилактиктиг хемчеглерни ап, чаңгыс аай негелделерни сагыры чугула. Эн-не бөдүүн хемчеглер — инек боос турар үеде силостуг чемнер-биле чемгерери хоруглуг, боос үезинин ийнги чартыында неделяда бир удаа инектин эмиинге массаж кылыр, соок суг оларга берип болбас, төрүүр инектиң адаа курраг болур ужурлуг, өл-ыыкка чыттырбас. Оон ынай чүүү сагыырыл, бир бөлүк инекти төрүүр салбырже киирер мурнунда, дезинфекцияны чорудар, оон-биле кады инектиң (төрүүр) кажаазының чылыы —12-16 градус болур ужурлуг. Инек саар аппараттарны инектин эмиинин дошпузунга таарыштырар, чаа төрээн инектерни аппарат-биле сагбас. Аныяк, чаа төрээн инектерни аппаратка саар мурнунда оларның дошпуларының хемчээлин өөренип, көөр. Оон аңгыда селекциягенетиктиг ажылдарны шын чорударын специалистер кончуг эки билирлер.

Бир дугаар төрүп турар аныяк инектин бызаазын дөрт дугаар хүнүнден чээрби дугаар хүнге чедир хүнде үш удаа эмзирер, саттан соонда 1-1,5 литр сүттү бызаага артыгып алыр. Ындыг байдал эмиг аарыгларын болдурбазы, оон бестерининң сайзыраарынга болгаш хан дамырының эргилдезинге эки салдарлыг, бир эвес сүт эмиге артып каар болза, сүт анаа ирий бээр, оон эмигниң иштинге янзы-бүрү микробтар чыглып болур.

Ынчаарга эмиг аарыглары, янзы-бүрү хевирлерлиг болур.

Бирээде, эге хевирлери— эмиг кызыл, изин келир, температура 39-40 градус чедир улгадыр, эмигден күү-көксүмээр суук үүл үнер өпаар.

Ийиде, эмиг ыжарга, иштинге суук үүл көвүдээш, сүт дамчыдар оруктарны дуглаптар, сүттүн өңү шоолуг өскерилбес, инектиң тыныжы улгадыр, температура 40 градус чедир улгадыр.

Үште, бо хевириде дошпуну саай тудуп көөрге, сарыгзымаар суук үүл үнерин дораан эскерип болур, эмигниң бестери улгадыр.

Ниитизи-биле мындыг хевирлиг. Аарыгның бо үш хевирин эмиээри ындыг-ла нарын эвес. Ынчан, тодаргайлаарга, эмиээшкин чоруп турер үеде, инектиң сүдүн ажыглап болбас, чүгле хайыыдырган сүттү бызааларга ажыглап болур.

Аарының оон өске хевирлери ханныг, фибриннг, ирициг халдавырлыг аарыглардан, ол ышкаш бөдүүн микробтардан боон болур. Оон аңгыда эмиг аарыы стафилококктардан, стрептококктардан, саалданы шын эвес чорутканындан, шын эвес эмиээшкиннин, саанчының санитарлыг байдалды сагыазындан, шын эвес эмиээшкиннин, чемгерилгеиин түңнелдериндеи боон болур. Аарының өөскүп үнер чылдагаанары көвей. Оон чамдыктары бо: ижинишөйүндү аарыглары, малдың саваазының аарыглары (гинекологтуг аарыглар), халдавырлыг аарыглар.

Эмиг аарыгларын тодарадырда ону карак-биле база илередип болур, лабораторлуг хыналдаларны база чорудар апаар болгай. Аңаа хамаарыштыр үүнү билип алза эки. Кадык инектин чайгы үеде эминиң температураза 38,4 градус, кыжын — 22,5, күзүн — 23,4 градус болур. Ынчаарга аарыгны тодарадып илередирде, ажыл-агыйларга бөдүүн арганы ажыглап шинчип болур: 20 хуу сульфонтрол биле 10 хуулуг мастидин-биле соматиктиг клеткаларны тодарадыр, бир эвес соматиктиг клетка 10-500 м/мл болур болза, эки деп көөр, а бир эвес 40 катап улгадыр болза, аарыгның улуг чадазы болур. Тускай эртемниглер ону билир-ле болгай.

Аарыгны эмиээриниң эн чугула үүлү — ону эн-не эгезинде-ле шын тодарадыры, шын диагнозун тургузары. Аарыгның 1, 2, 3-кү чадазында эмиээшкин чорударда, ону бүгү организмге хамаарыштыр эвес, а чүгле эмигни эмиээри-биле эгелээр. Бөдүүн эмиээшкиниң бир хевири — эмигниң цистерназынче 100 мм² хуу дустуг, содалыг эзилдиригин эмнгже киир салыр, сүт катеторунуң дузазыбиле, бо эзилдиригин кылырда, 100 мл хаймындырган арыг суг, 1 г хлорид натрий, 2 г биокарбонатты ажыглаар, 0,25 хуу суглуг нашатыр эзилдиригин база ажыглаар. Фибриннг, ирициг, ханныг аарыг болза антибиотиктер-биле эмнеп болур. Пенициллин, оксациллин, плаксоциллин; эритромицин дээш, өске-даа эмнерни ажыглаар, язвалыг аарыгларны подорожник, алоэ хандызы-биле база эмнээр. Оон аңгыда аарыгны өне-биле кыдат сю-чан-шу деп арга-биле эмиээрин база сүмелеп турар. Ону канчаар чорударыл, үттүг-чарынның үдүнче солагай талазынче үш дугаар оорга сөөгүнүң аразынче болгаш 4-5 дугаар оорга сөөгүнүн аразынче инеин долгандыра аарак киирер. Ону 20 минута иштинде тудар ужурлуг. Инеин ажыглаар мурнунда 96 азы 75 хуулуг спирт-биле дезинфексилээр.

Оон-биле кады маная дараазында байдалды база чугаалаар бодап турар мен. Кандыг-даа хыналда, шинчилел чокка сүттү хоорайның ужу-бажында садып турардыр, ынчаигаш ынчаар садып алган сүттү чигге ажы-төлге ижирти бербейн, хайындырган, ажыглаарын сүмелеп турар бис.

Валентина ЧАДАМБА.

Мал аарыгларынга удур демисел чорудар республика станциязының код мал эмчизи.

ҮШ ТАЛАНЫҢ ДУГУРЖУЛГАЗЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

— өөредилге черлерин доскан аныяк специалистерни, шеригден халашкан болгаш хосталгазын казытканнар турар черлерден ээп чанып келген аныяктарны бирги ээлчегде ажылга киирер;

— күш-ажылды эптиг организастаарының (долу эвес ажыл хүнүн болгаш долу эвес ажыл неделязын), бажыңнга ажылдаарының хевирлерин далбаа-биле хөгжүдер;

— бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга хөй-ниити ажылдарын организастаар болгаш чорудар.

Организастаар болгаш күүседир ол ажылдарны бүдүрүлгелериниң, организацияларның, ол ышкаш чонну ажыл-биле хандырар фондунун акша-хөрөнгилериниң күсели-биле акшаландырар.

2.2. «Массалыг хосталыышкынның байдалдарында кижилерни ажыл-биле хандырарынга деткимчени көргүзер талазы-биле ажылды организастаар дугайында» Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң — Чазаның 1993 чылдың февраль 5-те № 99 доктаалынга дүүштүр массалыг хосталыышкынның байдалдарында ажылдакчыларны ажылга кииреринге деткимчени көргүзеринче, оларга социал магадылалдарны тыпсырыынче угланган хемчеглерни боттандырарын ажыл берикчилери-биле болгаш адырлар профэвилелдери-биле тускай дугуржулгаларга чонну ажыл-биле хандырарының күрүне албанының органнарының саналып база киржилгезин ёзугаар баш бурунгаар айтыр.

2.3. Өнчүүн бүгү хевирлерининг бүдүрүлгелериниң күш-ажылчы коллективтериниң удуртукчуларының, кежигүннериниң эрге-хоойлу билир чоруун бедидер талазы-биле хемчеглерни 1993 чылдың I кварталында ажылдап кылыр.

Хамаатыларның чүрттап турар черлеринге болгаш күш-ажылчы коллективтерге хоойлу-дүрүм айтырыгларына холбаштыр юристер-биле үжүражыышкыннарны организастаар. Россия Федерациязының КЗОТ — Күш-ажыл дугайында Хоойлузунга, чонну ажыл-биле хандырар дугайында Россия Федерациязының Хоойлузунга болгаш нормативтиг өске-даа актыларынга дүүштүр ажылга хүлээп алыр база үндүрер талазы-биле суд-истелге органнарының практиказын түнээр.

3. Хуужудулга чорударынга деткимче көргүзери

3.1. Күрүне өнчүзүн хуужударынга, чүрттапкан бажыңнарын хамаатыларын алырынга экономиктиг боттуг үндезининерни тургузар талазы-биле ажылды үргүлүлээр.

3.2. Күрүненің болгаш муниципалитеттің хуужудун турар эт-хөрөнгизин хуужудулга чектеринге орнаштыр садарының аргазы-биле «улусчу хуужудулганы» чорударын хандырар.

3.3. Хуужудулганы боттандырар үеде бүдүрүлгелерни мүрнай садып алыр эргени оларының күш-ажылчы коллективтеринге болгаш республиканың доктаамал чүрттакчыларынга колдадыр тыпсыр.

3.4. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерниң хуужудар үеде хуужудулганың аргазын шилип алыр дугайында күш-ажылчы коллективтерниң санал-оналын барымдаалап көөр болгаш ажылдакчыларга чогуур чиигелделерни тыпсырын хандырар.

3.5. Хуужуткан бүдүрүлгелерниң өртээн төлөөрин хуужударының шилип алдынган аргазындан хамаарылга чокка үш чыл чедир үзадыр арганы күш-ажылчы коллективтерге тыпсыр.

3.6. Бүгү деннелдерниң бюджеттериниң, совхозтарының болгаш хуужутпас бүдүрүлгелериниң күсели-биле акшаландырарын боттандырын турар албан черлериниң ажылдакчыларының хуужудулга чектерин фондунун үнелиг саазынарынга моондак чокка орнап алырының механизмин социал камгалалдың капитал салыышкынының специализастаан чек фондузу туртузар.

3.7. Социал-культура үжүрдүзалыг албан черлерин (кадык камгалалының, өөредилгениң, культураның, спорттуң санаторий-курорт албан черлерин, культура болгаш дыштанылга парктарын, пассажир автотранспортунун бүдүрүлгелерин хуужударын кызыгаарлаарын хуужудулганың республика программазына айтып доктаадыр.

3.8. Орулгаларының дугайында бадыткал бижиктиг чүгле ындыг кижилерни аукционга киириштирер болгаш аукционга делгээн эт-хөрөнгини олар садып алыр үеде ол бадыткал бижикти көргүзерин негээр.

4. Амыдырал деннелин бедидип таарыштырары болгаш социал магадылалдарны хандырары

4.1. Амыдырап-чүрттаарынга четчир бетики хемчээлди ажылдакчылар күш-ажылчы хүлээлгелерин (күш-ажылдың нормазын) күүседир үеде оларга ажыл төлевириниң бетики хемчээлин тодаргайлаарынга болгаш амыдырап-чүрттаарынга четчир бетики хемчээлден эвээш орулгалыг кошкак хандырылгалыг хамаатыларга немелде акша-хөрөнгилерни дилеп тыварының үндезини кылдыр амыдырап-чүрттап болурунун бетики хемчээлин квартал санында санап тодарадыр болгаш парлалгага чөрлаар, ынчаарга ол санаашкын бюджет адырының ажылдакчыларынга хамаарышпас: ол чүрумну Россия Федерациязының Чазаа тодаргайлап доктаадыр.

4.2. 1993 чылда чонунун социал камгалалының чангыс азй республика программазын бир ай хуусаа дугуузунда ажылдап кылыр.

4.3. Школа назыны четпээн бичии уругларның албан черлери, Күнгүртүг, Үш-Белдир, Кара-Хөл, Тожу, Мугур-Аксы аразынга тус черниң агаар-биле харылзааны, а ол ышкаш коммунал-ажыл-агыйыш коммуналдыг ачы-дуза чедирилгезин барымдаалап көрбүшаан, 1993 чылда акшаландырарын, совхозтар аразының лагерьлерин хандырарынга профэвилелдериниң акша-хөрөнгилерни киириштирбишаан, акша бээрин 1993 чылда республика болгаш чер-черниң бюджеттеринге баш бурунгаар айтыр.

4.4. Студентилер болгаш школачылар столоваяларынга школа назыны четпээн бичии уругларның албан черлеринге школа-интернаттарга, эмнелгелерге, назылап кыраанныг бажыңнарынга түскайлап берип турар акша-хөрөнгилерниң индексациязын чорудар.

4.5. Дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде студентилерге, сургуулдарга материалдыг дуланы көргүзер, а ол ышкаш школа назыны четпээн бичии уругларның албан черлеринде олуттарны оларга чиигелделиг негелделер ёзугаар бээр.

Социал адырның ажылдакчыларынга квартиралары тударынга үлүглежип киржир акша-хөрөнгилерни баш бурунгаар айтып доктаадыр.

4.6. Республиканың Чонунун социал камгалал министерствозу сааттыг хөрөөжөн чонга, ийи хар чедир уругларлыг иелерге сан-хөө деткимчезин көргүзер.

4.7. Кадык камгалал албан черлериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга чонунун немелде акша-хөрөнгилерин киириштирер болгаш эмнелге дүзүламчызының шынарын бедидер сорулга-биле эмнелгениң өртектиг ачы-дуза чедирилгезиниң чангыс аай даңзызын бадылаар.

5. Күш-ажыл камгалалының байдалдарын болгаш бойдус талазы-биле айыл чок чорукту хандырары

5.1. Күш-ажылдың байдалдарын болгаш камгалалын экижидер, санаторий-кадыкшылдыга хемчеглерни чорудар талазы-биле 1993—1994 чылларда республиканың комплекстиг программазын 1993 чылдың ийнги кварталында ажылдап кылыр.

5.2. Эң-не аар үржуктарлыг озал-ондактарның таварылгаларын хынап истээр талазы-биле республика комиссиязын тургузар.

Озал-ондактарны, халаптыг болуушкуннарның болгаш өске-даа онзагай таварылгаларның үезинде эмнелгениң болгаш санитар-эпидемиологтуг дүрген дуза чедирер талазы-биле Дүрүмүн бадылаар.

5.3. Тускай хөтөр, тускай идиктер болгаш хууда камгаланыр хөрөкселдер болгаш эмнелге аптечкалары-биле республиканың ажылчы чонун хандырарынга контрольду боттандырар.

6. Дугуржулганы күүседир талазы-биле профэвилелдерниң деткимчези

6.1. Күш-ажыл маргылдааларын шинитпирлээр, ажыл сокдалышкынарын, чөпшээрештинмээн митингилерни, чыскаалдарны болгаш бүдүрүлгени божаннадырынче, чонунун амыдралын баксырадырынче угланган өске-даа хөделишкиннерни баш бурунгаар болдурбас дээш маргылдаалыг байдалдарның тургустуна бээрин болдурбазынче угланган тайылбыр ажылын күш-ажылчы коллективтерге чорудар.

Үш талалыг бо дугуржулганы, а ол ышкаш адырларының тариф дугуржулгаларын болгаш коллективтиг көрөөлерни күүседир үеде үстүнде айытынган хөделишкиннерни профэвилел организациялары болдурбас.

6.2. «Коллективтиг көрөөлер болгаш дугуржулгалар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга дүүштүр коллективтиг көрөөлерни күш-ажылчы бүгү коллективтер өнчүүн хевиринден хамаарылга чокка 1993 чылдың апрель 1-те чедир чарган турарын база ук көрөөлер юридиктиг күштүг кылдыр күш-ажыл талазыбиле чер-чер организацияларны оларны бүрүткелирин чедип алыр.

6.3. Бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның ажылдаар чурумун тодаргай болдуруп быжыктырарынче, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарынче профэвилел комитеттериниң күжениишкиннерин утландырар.

7. Дугуржулганың күштүг болуп эгелээри

1. Дугуржулгага талалар ат салган үеден соңгаар дугуржулга күштүг болуп эгелээр.

2. Дугуржулганың күүсединип турарына хыналданы, ону боттандырар үеде тыптып келир маргылдааларны шинитпирлээрин социал-күш-ажыл харылзааларын таарыштырар талазы-биле үш талалыг республика комиссиязы боттандырар.

3. Чугаалажыышкыннарга киржириндан ойталааны, бо дугуржулгага киирген хүлээлгелерни үрээни база күүседпээни, чугаалажыышкыннар кылырына болгаш контрольду боттандырарына эргежок чугула информацияны бербээни дээш күштүг хоойлужудулгага дүүштүр талалар харыысалганы хүлээр апаар.

Бо дугуржулгага социал-күш-ажыл харылзааларын таарыштырар талазы-биле республика комиссиязының бүгү кежигүннери ат салган.

Эртемденге сөс

ТЫВА ЧОНУМГА ДИЛЕГ ЧАГААМ

Тыва Республиканың Чазаа найысылал хоорайда Тыва республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң чаа бажыңын тударын болгаан айыткады. Бистиң Чазактың бо чарлыы дээрге тыва чонунун чаа төөгүзүнүге бир кайгамчык буянныг хөрек болур.

Алдан-Маадыр музейинин амгы турар бажыңын септээр арга чок, эртем езугаар шинчип көөрге, 85 хуузу ирип калган бажын болган. Хар чаарга, чазыс чаарга, дээвириниден суг төктүп турар, ханалары черже чамдыйтыр майтайжы бергилээн, бир чамдыкта дээвири ойлуп дүжүп турар, келген кижилерниң амы-тынынга безин айыылдыг апарган.

Тыва чонунун балар шагдан эгелээш амгы шагга чедир турып келген төөгү материалдарын шыгжаан музей хоойлу езугаар ыяш бажынга кадагалаттынмас ужурлуг, бир эвес өрт халап үнер болза, хүл-ыйба кылдыр өрттени бээр. Деннеп көрүнер. Магазин өрттеки бээр болза, ында турган бараанныг дораан эгидип болур. Бир эвес музей өрттени бээр болза, ында кадагалаан материалдарны кажан-даа дедир эгидип шыдавас!

Тыва чонунун төп музейин Кызыл хоорайның төвүнге, Уруглар садынын дүжүнга тударын бистин Чазаавыс болгаан көргеп. Музей, театр черле хоорай төвүнге турар ужурлуг, чүге дээрге чон чыглыр ордулар ол-дур. Дүжаап-чагырар үеним архитекторлары тыва музейнин чаа бажынын Улуг-Хемнин кыдыынга, чер иштинде агып чыдар хемнин кырынга тудар деп дүжүметсип турганының хайындан ол чугула тудуг мынчага дээр соңгаарлаттынып келген чүве.

Тыва чонум! Алдан-Маадыр аттыг музейнин чаа бажынын тударынга дузалап көрүнер. Кижи бүрүзү, бүдүрүлге бүрүзү, совхоз бүрүзү бистин төп музейивис тударынга акша бээрин, буянныг дуза чедирерин дилеп тур мен.

Музей дээрге кандыг-даа чонунун национал культуразының улуг өө болур.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН.
РСФСР-нин культуразынын база Тыва АССР-нин культуразының алдарыг ажылдакчызы, Тыва музейнин улуг эртем ажылдакчызы. Тыва хамнарның «Дүңгүр» ниитилелиниң президентизи.

УЛУГ ИДЕГЕЛ-БИЛЕ

Республиканың база бир кайгамчык көрүштүг черлериниң бирээзи, Төрээн чүртүвүстүн, Тывавыстың культурасының болгаш төөгүзүүнүн турескаалдарының шыгжакчызы, кадагалакчызы — АЛДАН-МААДЫР аттыг чурт-шинчилел музейи бергедээшкинге таваржып, силернин дузаңарга идеген, дараазында кыйгырыны чонувуска кылдывыс:

Музей 1929 чылда тургустунган, 1946 чылдан бээр бо хүнге чедир ыяш, таарымча чок ирик бажында турып келген. Өрт халап болур болза, чүртүвүстүн үнелиг байлаа, культуравыстың, төөгүвүстүн өртээ чок турескаалдарын кадап эглип келбес кылдыр чидирип ап болурунун озалдаа бистиң кырывыста диргелип келген.

Бо дувуренчиг халаптыг чайладыр дээш, Тываның Чазаа музей тудуун 1993 чылдан эгелеп кылыр кылдыр шинитпирлээш, акша-хөрөнгини ангылап берген. Анаа четтирдивис. Ынчалза-даа музей тудуунун эгелээринге акша-хөрөнги хүнден хүнче өртектиниң өзүп турары-биле четпес болу берген.

Ынчаңгаш арат чонну, медерелдиг кижилерни Тываның төөгүзүн камгалаарынга, эвээш-биче-даа болза, дузалар көргүзүн көрүнер деп диледивис! Музейнин өнчү-хөрөнгизи дээрге-ле бүгү Тываның өнчүзү-ле болгай. Дузалаар буянныг сеткилдиг кижилерден улуг идегелди манап тур бис.

Улуг идегел-биле АЛДАН-МААДЫР аттыг чурт-шинчилел музейиниң ажылдакчылары.

Музейнин агар саны: № 601005 МФО 264192 «ТУВАСОЦБАНК».

ЧАМДЫКТА ХОМУДАНЧЫГ-ДЫР

Чагыглар кииргени дээш төлевир улуг-дур

Мээн өөрүп чоруур бир чүүлүм бар: ол болза, республиканың солуннарынга болгаш радио, телевиденнеге улус эң чоок кижилеринге байыр чедирип, ыры-хөгжүм салып бээри-биле чагыгларны редакциялар хүлээп ап турар апарганы. Төрүттүнген хүнүвде, байырлалда, бедик шаннал алганда база хүндүлүг дыштанылгаже үнерде кижиге дөргүл-төрелдери, чоок улузу байыр чедирерге, чылыг чымчак сөс сөглеп, эн-не эки кадыкшылды, дас-кежикти, узун назынны, ажыл, амыдыралынга улуг-улуг чедишкиннерлиг болурун күзеп, йөрээрге, кымга өөрүнчүг эвес боор.

Ынчалза-даа бо чаа ажылыстың шынарының дугайында шүүмүүлелдиг бо чагаанны бижиир ужурга таварыштым. Четпестерни канчаар эдип алза эвил деп чүвеге арга-сүмеле херек. Менден өске эштер ол дугайын билип, көрүп турза-даа, ыыт чок эрттирип, чок болза аразында анаа-ла чугаалажып каап турары чажыт эвес. Азы шүүмүүлелдиг материалдар бижиирге, сондаарта, оларның ажылдаарынга улуг шаптыктыг-даа апаар дээр бодал ам-даа хевээр чоор бе?

Ам чугааны шөйүп олурбайн, четпес деп бодап турар чүүлүмүү дорт-ла бижип киириптейн. Радио, телевидение ажылдакчыларын шүүмүүлээрим бо. Бодап көрүнер даан: радиога бир чагыг киирерге, оон өртек-хөлезини 600, а телевиденнеге — 1000 рубль бооп турар. А ол хиреде мындыг улуг өртектиг чагыгның күүселдези өй-шаанда болбас, дыннаксаан ырызы сыр өске болурга, хомудавас кижи турар бе? Ийиде, үштен оп чедир кижилериниң аттарын улаштыр-улаштыр адап, санап, байыр чедирип келгеш, оларның шуптузунга чугле чаңгыс ыры салып бээрге, кандытыл? Үште, кымга байыр чедиргенни телевизорга чугаалап тура, ол чүү, кандыг кижил деп чүвени чон сонуургаш көөр кылдыр чурүктарны база көргүзүп эгелээни черле эки чүүл деп санаар мен. Ынчалза-даа ол кижиниң чуруун карак чивеш аразында көргүзер-дир, а ол кижиниң дугайында дикторувус чугаалавышаап олурар. Демги чагыг киирген улустуң эккелгени чүрукту элээн тода, оон дугайында сөзүглел төңгүже көргүзер болза эки-дир.

Мээн бо үстүнде киргениим барымдаалар - фактылардан алырга, кайы-бир кижиниң чоок кижизинге ол-бо артистиң ырызын ынчан чагып каан мен, дыннаар, көөр сен деп кааш, ол үези кээрге, четтиклейн манап олурда, өске ыры салып ийикпе, хөй кижиниң аразынга адаар, телевизорга чуруун хензиг када көргүзерге кандыг болур-дур, бодап көрүнерем?

Ынчаңгаш ам каш-ла минуталарда чеже кижиге байыр чедирип, алгап-йөрээп болурдур, дамчыдылганы көрүп, дыннап олура-ла санап, түнеп үндүрүп болур. Телевиденнеге бир чагыг 1000 рубль дидивис. Чижек-биле алырга, 50 чагыг кирген-дир, оларның нинти өртек-хөлезини 50.000 рубль. А ол чагыглар дээш 10 ыры салып берген, 10.000 рубль болур ужурлуг. Ынчап кээрде, 40 чагыгның эллери хомудап артып каардыр.

Кижи бүрүзүнүн чагын чангыстап салып бээриниң аргазы черле чок бе? Азы 10 кижи сумележип алгаш, чангыс ырыдан чагыдын алгаш, 1000 рубльди үлежип төлээр бе? Мындыг арга база чок боордур. Ам канчаарыл? Мону республиканың радио, телевидение ажыллакчылары тайылбырлап берзин деп бодалдыг мен.

Николай ШАРАП.
Кызыл хоорай.

Эки кижилер дугайында

ПОЧТАЧЫ

Бай-Тайганың Шүй суур ийи узун кудумчуларлыг. Кудумчулар шөйүлген тудум почтачы кижиниң ажылы улам көвүдээр. Бистиң суурга келген кижи аар сумка чүүктел алган аныяк хөрөөжөн кижини бирле дугаарында эскерип каар. Суурувустүң төп кудумчузу— Нордуп кудумчузунда чүрттап турар чонунун чагыдып алган солун, сеткүүлүн чогуур үезинде бичии-даа саадатпайн эккеп бээр почтачывыс Александра Балчыр ол ийин.

Бистиң суурга почтачылап ажылдаандан бээр он чыл ажып тур. Солун, сеткүүлүн чогуур үезинде чагыдып алыры почтачы кижиден кончуг хамаарылгалыг. Александра Балчырның харылап турар участогунда барык бажың бүрүзү чагыдылгалыг. Чонунун чагыдып алган солун, сеткүүлүн озалдаткан деп чеме сөстү ол харылап турар участогунун чагыкчыларындан дыннап көрбээн.

Район төвү Тээли суурдан почта келири билек, ол чагыкчыларның солун, сеткүүлүн орай дүне-даа болза, үлеп четтирип турар. Оон ажылы чүгле солун үлээри-биле кызыгаарлаттынмайн турар. Оон харылап турар девискээринде бичии уругларның дузаламчы акшазын алыр нелер, пенсия ап олурар пенсионерлер, инвалидтер база бар. Оларның акша-төөгөринин база чедирип бээр үлүг А. Балчырга онзагыш турар. Ол бо хүлээлгезин база ак сеткилдиг күүседип турар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

ХУУЖУДУЛГА ЧЕКТЕРИ: ону каяа ажыглаарыл?

Хуужудулга чектери алган кижилер мындыг айтырыгны болганчок-ла салып турар. Ынчаңгаш хуужудулга чектерин каяа, канчаар ажыглап болурунун дугайында солуннун номчукчуларын таныштырар бодааш, мону бижип орар ужурум-даа ол. Бистиң республиканың чону эрткен чылдың сентябрьдан эгелеп хуужудулга чектерин ап эгелээнин билир болгай бис. Ынчалза-даа бо хүннерге чедир 5500 кижи хуужудулга чектерин ап четтикпээн бооп турар. Хуужудулга чектери ап алган кижилернин мурнунга «Хуужудулга чектерин каяа ажыглаарыл?» деп айтырыг ам туруп келген.

Чонну дувуредип турар бо айтырыгны өөренип көргеш, Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле комитеди республиканың Эт-хөрөнгі фондузу-биле кады бо чылдың март 9-тан март 31-ге чедир ажык хевириниң 7 акционер ниитилелдериниң акцияларын хуужудулга чектеринге садар аукцион эрттирер деп турар. Ол аукционнун түүнелин апрель 5-те үндүрери көрдүнген.

Акцияларын садар ниитилелдер бо: Тываның садыг-харылзаштырылга компаниязының 7839 акциязын садар. «Тыва садыг техника» ниитилелдиң — 379, «Мөөнү-биле болгаш үүрмектеп садыглаар» компаниянын — 9015, «Эмнелгениң автотранс» компаниянын —4847, № 3 «Саян» автотранспорт бүдүрүлгезинин — 2559, № 1 АТБ-нин — 2460, № 12 АТБ-нин 238 акцияларын ол аукционга садары көрдүнген.

Ук аукционга кымнар киржип болурул? Мону база билип алыры артык эвес боор. Россия Федерациязының «Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында» Хоойлузунун 9-кы үүлүүнге дүүштүр садып алыкчылар бооп шыдаар кижилер болгаш юридиктиг эргелиг бүдүрүлгелер, күш-ажылчы коллективтер ол аукционга киржип болур эргелиг. Бир акциянын доктааткан өртээ 1000 рубль. Бо эрттирип турар аукционга киржир деп бодаан район чүрттакчылары районнарның эт-хөрөнгі башкарар комитеттеринге болгаш Кызыл хоорайның эт-хөрөнгі башкарар фондузунга чеде бергеш, ол черлерден чедингир тайылбырны ап, чагыглар киирериниң хуудузун ап болур.

Бо эрттирип турар аукционга киржир күзелдиг кижилер мону база билип алза чогуур. Борта киржир кижилер ийи хевириниң чагыгларының үүгле бирээзин долдурар. Чагыгларның бирги хевири дээрге, бо эртип турар аукционга чеже хуужудулга чегин киирип, кайы ниитилелдиң акциязын садып алыр деп турарын бижиир. Ийи дугаар хевириниң чагыгларын долдурар деп бодаар болза, бир хуужудулга чегинге кайы ниитилелдиң чеже акциязын садып аар деп турарын база шупту чеже чек киирерин долдурар.

Оон аңгыда, аукцион эрттирер комиссия тургузун каар. Ол комиссия аукционнун түүнелин үндүргеш, кайы ниитилелдиң каш акциязын каш хуужудулга чегинге садып алганын, азы бир хуужудулга чегинге каш акция саттынганын санаар. Ону аукцион өртээ дээр. Акция садып алган кижилериниң даңзызын тургускаш, оларга дыңнадыры база ол комиссияның үлүүлгезі.

Киирген чагыгларын хандыртынмаанын канчаар билип алырыл? Акция садып алыр дээш чагыг киирериниң бирги хевирин долдурган улустуң аразындан аукционда көрдүнген өртектен куду азы деп кылдыр айтып каан турар болза, ол чагыгларны хандыртынган деп санаар. Бирги хевириниң чагыгларын долдургаш, киирген кижилерни бир дугаарында хандырар ужурлуг. Борта мындыг чижекти чон билип алыры-биле киирип кагза черле артык эвес боор. Садып алыкчы кижи ийнги хевириниң чагыын долдургаш, ол акционер ниитилелдиң 2 акциязын бир хуужудулга чегибиле алыр мен деп бижип каан болза, а аукционуун доктааткан өртээн ёзугаар 1 чекке-ле 3 акция онаажыр таварылгада комиссия ол садып алыкчының чагыын бир дугаарында хандырар. Чүге дээрге, аукционнун доктааткан өртээнге бодаарга, ук акционер ниитилелдин акциязын садып алыкчы улуг өртек-биле садып ап турары ол болур. Аукционнун түүнелин ёзугаар кайы-бир ниитилелдиң акциязын чамдык садып алыкчылар садып ап ыыдавайн баар таварылгалар база туруп болур. Ынчан ындыг садып алыкчыларының хуужудулга чегин дедир эгидип бээр.

Аукционга киржирде кандыг документилер херегил деп айтырыг база тургустунуп кээр чадавас. Аукционга киржип турар кижи паспортун көргүзер, а юридиктиг эргелиг бүдүрүлгелер, күш-ажылчы коллективтер күрүне бүрүткелинин дугайында херечилел. Устав ёзугаар капиталга киирип турары күрүне үлүүн бадыткап турар документ, чагыг киирер эргелиг дугайында бүзүредилге бижик киирер ужурлуг.

Бо эрттирип турарывыс аукцион бир дугаар болуп турар чүве болганда, мында билдинмейн турар айтырыглар хөй. Шак мындыг аукционнарны моон соңгаар ай санында эрттирери көрдүнүп турар.

Наталья КАДРАЛИЕВА.
Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп башкарар талазы-биле комитединиң экономика талазы-биле төвүлекчизи.

Школа амыдыралының чугула аитырыглары

БАШКЫНЫҢ БЕШ САНАЛЫ

Эвээш-биче-даа бол, удуртукчу ажылга ажылдап чоруур үемде школа амыдыралының чугула айтырыгларын школа, район чергелиг хуралдарга каш удаа көдүрүп келген мен. Ол санал-оналарым хилис черге «агаарга» өткен сөстер бооп артып калгылаан. Ам бо тургузуп турар айтырыгларымның удавас Чазак деннелинге улус өөредилгезинин март 30-де болур хуралында база көре бээр боор деп идегээш, бижидим. Амгы үеде аныяк-өскенни бүгү талалыг хевирлеп мөзүлээринге школа кол даянгыыш деп үүлдү үтпаза чугула. Ынчаңгаш амгы Чазак чери улус өөредилгезинин кол адырларын бүрүнү-биле дериринче, оон материал-техниктиг баазазынче кичээнгейни угландырары чугула. Амгы үеде школаларның амыдыралын бедик деннелге чедирер дээр болза, дараазында бодалдарым илереттим.

Бирээде, бүгү школаларга удуртукчу кадрларның шынарынче кичээнгейни салыры чугула. 10, 15, 20 чыл-даа ажылдаан директорларның аразында орта огулуг кылыпкан ажылы чок удуртукчуларның бары бистиң республикада хөй. Удуртуп турар ажыл-агыйының кежигүннериниң саналоналын тоовас, бот-тогдунар үүлдер ажылга шаптыктыг. Мээн бодалым болза, удуртукчу кадрларның кылган ажылының отчеттарын 5 чыл болгашла чон мурнунга бээрин (директор, өөредилге эргелекчизи, класстан дашкаар организатор) чорудар. Школаларда эки ажылдыг аныяк башкылар хөй болгай. Оларны деткип, янзыбүрү удуртур ажылдарже деп-шидерин өөренип көрзе? Шаандакы арга-шинек-биле ажылдап турар удуртукчуларның амгы үеде ажыл-чорудулгазының түннели кайы хирел? Бо сүмелерни Улус өөредилге ямызы өөренип көөрүн диледим. Ийиде, школаларның материал-техниктиг баазазы кошкак болза, ында эки ажылдарның кылдыын турарын чугаалаары берге. Республиканың школаларының 65 хире хуузу 40-50 чылдарда туттунган, эрги бооп турары дыка хомуданчыг. Школадан ангы организацияларның ажылдаар черлерини көөрге, 2—3 каът бажыңнар, өрээлдерин көөрге каас-коя, аар өртектиг эт-сепбиле дерип каанын көргеш, улус өөредилгезинче сагыш салыышкын кандыын билип хаар силер. Школаларны өй-шаанда чырык, делгем тудуглар-биле, машина, тракторлар-биле, техниктиг херекселдер-биле хандырып турган болза, амгы үеде кижизидилге айтырыы база бир чада бедик турар боор деп бодалдыг мен. Үе бергедаа болза, бо айтырыгже улуг кичээнгейни салырынга бүзүрелим улуг. Үште, өөредилге айтырыы школаларда бирги чергенин айтырыы болгай. Бо талазы-биле башкы кадрларын белеткелин, оларның боттывынгыр ажылдаарынга бедик билиглерни бээринге башкы институду, училищезин улуг кичээнгейни салып, студентилерге курстар айгы-биле практиктиг шылгалдаларны эрттирип турары чугула. Башкылар билин бедидер институттун кадрлары районнарже методиктиг үнүүшкүннерни доктаамал чорудары база эки ажылдыг башкыларның ажылын нептерелирин чедип алыр. Эге болгаш ортумак класстарда өөредилге номнарының орус дылдан очулгазының шынарынче улуг кичээнгейни салыры чугула. Өөредилге номнарына тыва чанчылдарга, аас чогаалга хамаарышкан үүлдерни хөй-биле киирэе кандыгыл? Дөртте, школаларда ажылдап турар башкылар болгаш ажылчыннарның социал байдалы амгы үеде дыка берге байдалда. Бажын, акша-шалын аъш-чем айтырыы хүнүн чугула айтырыы апаргап. Бо айтырыгларны шинитпирлээр дизе, школаларга бичии садыгларны, чемненир черлерни тургузары база боттарын аъш-чем-биле хандырар арганы бээри-биле түс чер чагыргалары тараа, ногаа тарыр черлерни бээрин, мал-маганны дугуржулга өртек-биле садарын, үр хуусаалыг чээлилерни бээрин чедип алыр. База школаларда шала чүп турар ажылчыннарның шалыны 2000—3000 акша бооп турары кончуг ээвээш деннел деп бодап турар мен. Мону канчаар көрзе экил? Беште, сан-хөө айтырыы школа бүрүзүнде берге деп билир бис. Бо айтырыгны чөптүг шинитпирлеп алыры болдунмайн турары хомуданчыг. Амгы үеде школа директорлары районнарда улус өөредилге килдизинин бухгалтериязының холунун адаанда. Бүгү-ле акша-төөгөрикти оон диленир. Кажан директор тускай агар санныг апарза, ол бодунга хамааржыр ажылды езугаар. Черле бо коллективте талантылыглар хөй. Садик коллективи совхозка болуп турар конкурска чылдык-на бирги черни ап келген. Концерт соонда садиктин байдалын эргелекчиден каксы айтырдым. Моон мурнунда аъш-чем талазы-биле бергелер турган. Ам февральдан эгелеп Кызыл районнун балансызынче киирген Аъш-чем-биле хандырылга, акша-шалын-даа өзериниг идеген турар дээрзин эргелекчи чугаалады.

Сара МОНГУШ.

«ХӨӨЛЕР» ЯСЛИ-САДТА

Шамбалыг суурда «Хөөлер» ясли-сад бар. Оон эргелекчизи Клара Сержиевна Донгак. Ол ында беш чыл ажылдап турар. Чоокта чаа коллективтиг отчет-концерти болган. Залды бичии чаштар, ада-иелер долдур олурупкан. Ханада «Бистиң чоргааралывыс — хоочуннар» деп бижиктиг, чуруктарлыг хана солун. Сцена баарында делгелгеде тыва өг, оон иштики херексели, хой, өшкү, инек, аът малдың дүрзүлери. Чытпас ойнаарактар улуундан бичезинге чедир бар. Ол бүгү ясли-садтың методиктиг кабинединиң кичээлдерге ажыглаар дериг-херексели.

Концерт аажок солун болган. Уруглар ансамбли «Халдып ор, чолаачы» деп ырыны машина кырында чоруур хевирлиг күүсеткен. Коллективте чаңгыс эр кижи тацыыл Бегзи Сарыглар болган. «Төрээн хемим эринде» деп ырыны коллективтин хоочуну Кара-Уруг Монгуштун ырлаанын молдав улустуң танцызын Луиза Кенденнин эллгир чараш ойнаанын, Лилия Ховалыгның күүсеткен үзбек танцызын танцы бөлүүнүн татар, куба улустарның танцыларын күүсеткенин көрүкчүлер улуг сеткил ханыышкын-биле хүлээп алган. Бо концерттиң эки түнелдиг болганынга эргелекчи Клара Сержиевна Донгак база уруу Лунзаның улуг-хуузу улуг. Идик-хепти таарыштыр даарзарын, концертке номер бүрүзүн олар удуртуп тургускаанар. Концертке бичии уругларны киириштиргени ону улам көрүштүг болдурган.

Улуг-даа, бичии-даа уруглар шупту тыва тоннарлыг болган Чарлакчылар Клара Донгак Майя Ховалыг чараш одуругларны совхозтуң хоочуннарынга турескаадып номчуп турганнар. Черле бо коллективте талантылыглар хөй. Садик коллективи совхозка болуп турар конкурска чылдык-на бирги черни ап келген. Концерт соонда садиктин байдалын эргелекчиден каксы айтырдым. Моон мурнунда аъш-чем талазы-биле бергелер турган. Ам февральдан эгелеп Кызыл районнун балансызынче киирген Аъш-чем-биле хандырылга, акша-шалын-даа өзериниг идеген турар дээрзин эргелекчи чугаалады.

Сара МОНГУШ.

● *Культура*
● *Спорт*

КАРА-ХӨЛДУ КАМГАЛАЗА

Тыва кайгамчык чараш бойдус чурумалдыг черлер-биле бүргеттинген, Сибирьде эн чараш булуннарының бирээзи. Экология талазы-биле чер кырында арыг черлериниң бирээзи деп санаттынып турары безин таварылга эвес-ле болгай. Тыванын бойдус байлаан, оон каас чараш арга-ыяжы, ан-менин камгалап арттырар дээш Тыва Республиканын Чазааныи чорудуп турар ажылын бодум хуумда кончуг деткиир мен. Ынчалза-даа ол ажыл чон ортузунда кончуг четпес чоруттунуп, оны чорудар ужурлуг албан черлериниң ажылында улуг четпестер бар.

Тывага даштыкы туризмни сайзырадып, оон орулга алырын планнап турар болгай. Орта бистин Тыва-вистың арыг агаары, арга-ыяжы, аржаан суглары, ан-менин улуг рольду ойнаар ужурлуг. Ындыг черлер Тывада сөөлгү уеде ховартап бар чыдар. Ынчалза-даа Тываны шуптузун үптеп-топап каапкан деп чугаалап шыдавас мен. Бистиң республикада бойдустуң чайгаар бүткен онзагай хөлдери, хемнери, арга-арыглары, ан-менин, балык-байланы ам-даа байлак. Оны кам-хайыра чок төтчеглевейн, дараазында салгалга арттырары күзенчиг. Ынчалза-даа оны камгалап арттырар талазы-биле чоруттунуп турар хемчеглер ам-даа дээштиг эвес. Төтчеглекчилер четпээн булун Тывада чок деп чугаалаза хөөрем эвес.

Тыванын каас чараш булуннарының бирээзи болур бодумнуң өскен-төрээн чуртум Бай-Тайганың Кара-Хөлүнге доктаап көрейн. Мээн кады өөренип чорааным, Алтай чурттуг эжим А. Непочатов Даг-Алтайдан бөлүк туристер-биле кылаштааш, Даштыг-Хөлдээш, Кара-Хөлду көргеш, оон соонда менче чагаа чоруткаш: «Тывага чорбаан мен, ынчалза-даа сээң төрүттүнген черинни көргеш, магададым. Мындыг бойдус, арыг агаар, арга-ыяш Алтайда-даа. Тывада-даа ховар арткан. Оны камгалап алыры күзенчиг-дир» — деп бижээн.

Мээн кол сорулгам Кара-Хөлду канчаар камгалап арттырарының айтырыын шиитпирлээринче угланган. Кижинин төрээн чери ышкаш чүве чок-ла болгай. Ынчангаш Кара-Хөлде колдуунда ол черге төрүттүнген, аная өскен кижидер чурттап, ажылдап чоруур. Тускай эртемниг специалистер безин колдуунда ол чер чурттуг улус-ла болгай. Өске черден ажылдап келген тускай эртемниг кижилерге бо чернин ниити байдалынга, амыдыралдың негелдезиниге таарышпайн, үр-даа болбайн чоруй базары хомуданчыг. Ынчалза-даа бичии аныяанда ажылдап келгаш, Кара-Хөлдүң агаар-бойдузунга тааржып, ол чернин каас чаражынга ынакшып, олла хевээр ажылдап артып калган кижилер Кара-Хөлде бар.

Бо хүннерде Кара-Хөлде ниити амыдыралдың байдалы нарын болуп артышаан. Чурт рынок экономиказынче шилчип турар үеде ырак черлерни бир дугаарында таварыптар дээрзин амыдырал бадыткап турар. Бедик вольтулуг электри энергиязы чок, автобус халыбас, сөөлгү уеде самолёт ушпастаан. Харылзажырының айтыры бергедээн. Электри энергиязының, кывар-чаар чүүлдериниң өртээн уг чок кылдыр өстүрүп каан, оны садып аар акша-көпеек бергедээн. Эрткен чылдың чүдү совхозтуң, хүүда улустуң малын элээн хорадыпкан. Район төвү кирип, чорук кылырда, ажык машина кырынга олуруп алгаш чорууру дыка-ла берге. Ындыг берге оруктуг чер Тывада ховар-ла боор. Кара-Хөлчүлер шыдамык-даа, эрес-даа, ажылчын-даа чон-дур ийин. Төрээн чери оларга эргим, олар ону каап-даа шыдавас.

«Кара-Хөл» колхоз 1959 чылда тургустунган. 1977 чылда «Кара-Хөл» совхоз кылдыр эде тургускан, 1992 чылда «Кара-Хөл» коллективтиг ажыл-агый кылдыр база таартынган. Кара-Хөл ийи даг аразында чылар-чылбас, коичуг оожум агып чыдар. Тайга черниң менги харларындан эгелеп аккан болгаш, оон суунуң арыын чүге-даа деннеп шыдавас мен.

Чогаалчы В. Распутин Байкалды камгалаар дээш языбүрү материалдарны төп солуннарга, журналдарга бижип, телевидениеге болгаш радиога чугаалап, ону бокталдырбазын, хирлендирбезин дээш, оон алдын өртектиг балыктарын камгалап, дараазында салгалга Байкалды шак бо хевээр арттырар дээш чеже дүне чудуваан, чеже сайыттарның эжиин ажытпаан дээр, санаары берге боор. Ынчалза-даа алдарлыг чогаалчының ажылы хилис барбаан. Байкалды камгалап арттырарының талазы-биле тодаргай хемчеглер алдынып турар. Ол талазы-биле Чазак доктаалды безин үндүрген.

Мээн ада-өгбем шаг-төөгүден бээр Кара-Хөлдүң кыдынга чурттап, малын маллап, анын аннап чораан. Эртенинне туруп келгеш, бодунуң эскен шайын ынаар чажар. Шагаада, чайның башкы айында саң салып алган турганын-даа көрген мен. Мен бодаарымга, ол оон хөлүнге үдүлгезин эвес, бурунгу тыва улустың чанчылын ёзугаар чолукшуп, бодунуң хөлүнге, оон бойдузунга ынаан көргүзүп чорааны ол.

Хөлдүң эн-ве бай чүвези — балык. Ында каш янзы балык бар дээрзин хөлдүң кыдынга чурттап чораан хоочун чурттакчылар чугаалап олурар боор чүве. Хөлге эштип чораан каспы безин бел чемнепкенин көрген кыргаанар бар.

Ажыы-биле чугаалаарга, Кара-Хөл шинчилеттинмээн хөлдериниң бирээзи. Оны чөп ажылаары ам негеттинип келген Шаанда улуг кижилер хөлдүң кыдында хамаанчок, оон бажында—өөжүнде турар ыяштарны кеспес, дегбес чораан. Хөл бажынын улуг кижилери алды айның эгезинде хөлду дагып, эът-чемин, аржы-быштаан эккеп алгаш, байырлап турганын безин көрүп чордум. Ол үеде кончуг хоруглуг, оны эргининң артышкыны деп санап турда-даа, хөл бажының хоочун чурттакчылары хөлүнге ынаандан чажырып-даа болза, чалбарып чораанында утка-ла бар. Оны ам сактып олурарга, хөлүн эрттир револючу, тыва чонувустың чаагай чанчылдарын уттуп, ону кылырын чажырып чораанывысты сактып кээрге, таанда чөгенчиг. Ажык-чарлыг чоруктуң бир талазы национал чонның чаагай чанчылдарын, ёзулалдарын катап тургусканы болур. Оон бир көску чижээ—Шагааны катап байырлап эгелээнивис.

Кара-Хөлдүң бөгүнгү байдалы кижилерни, ылангыя оон чурттакчыларын дүвүреппес аргажок апарган. Хөлдүң бажының ыяжын 1970 чылдардан бээр тудугга ажыглап, кам-хайыра чок үрегден каан. Хөл-Бажынга чоокка чедир-ле дыка хөй кижилер чурттап, колхозтун, бодунун малын малдап чораан. Кандыг-даа малды кадарып, өстүрериге Хөл-Бажы кайгамчык таарымчалыг чер. Ындыг чайлаг Тывада ховар. Ам малды чеженидээ азырап болур, ажылдап-ла шыдаар болзунза, бүгү-ле чүне кижиниң бодундан хамааржырын рынок экономиказы негеп келген. Ада-өгбениң ээн арткан хонаш-турлаан ам катап ажыглаар үе келбээн бе? Шах ындыг кыштаглар Хөл-Бажында, Даштыг-Хөлде, Дасында, кайда даа хөй.

Кара-Хөлдүң ийи дугаар улуг байлаа суг кужу турган. Чоокка чедир-ле кандыг куштар турбаан дээр ону. Куулар безин хөлге хонуп турду.

Кара-Хөлдүң кедезинде Кызыл-Тайганың баарында Кастыг-Хөл деп чайлаг бар. Шаанда ол хөлге хөй кастар турганындан ол черниң чурттакчылары чайлагны Кастыг-Хөл деп адаан. Ийи чыл бурунгаар хөлдүң кыдыы долгандыр кылаштап чоруурумга, чангыс-даа кас көзүлбеди. Ийи чайны улаштыр хөлдүң чанынга Тываның ыяш курлавырларын тодарадып тывары-биле Москва чоогундан келген экспедиция чайлаан соонда, хөлдүң кужу көскүзү-биле эвээжеди деп, малчыннар чугаалажып турдулар. Мен бодап турарымга, бойдус камгалалының талазы-биле суртаал ажылы көдээ чурттакчыларга, ылангыя малчыннар ортузунда кончуг четпес чоруп турар.

Кижи бүрүзү бойдустуң ээзи, оон камгалакчызы болбас болзувусса, чангыс борбак егерь Кара-Хөлдүң ан-менин канчаннда кадагалап шыдавас. Ол хамаанчок, сыын эткен үеде бистиң черниң улузу бөлүк-бөлүү-биле боозун чүктээш, аннап чоруптар болгай. Херек кырында оларның холунда чангыс-даа ан өлүрениниң чөпшээрели чок. Чоннуң амыдыралы ол хире бергеден турар апарган дээр болза, окта шын эвес. Кара-Хөл сумузунун чонунуң хуу малы хөй, бай-шыырак, тодуг-догаа чон-на болгай. Силерниң аранарга өскен болгаш, ажыл-ишке карак кызылыларны, хүндүлээчел, биче сеткилдиинерни безин өске чонга чугаалап чоруур болгай мен. Элик, хүлбүс Кара-Хөлде шуут төнүп турар деп чугаалаар болза, частырыг болбас боор. Ол аңнар чоокка чедир безин хөй турду. Ам дарый хемчег албас болза, төнериниң кырында келген. Кара-Хөл сумузунда удуртукчу даргалар, оон чурттакчы чону бо хүннерден эгелээш дээштиг хемчеглерни алыр болза, Кара-Хөлдүң каас чараш бойдузунун, ан-менин камгалап алыры амдаа орайтаваан. Борта сонгаарладып болбас дээштиг хемчеглериниң бирээзи, азы эн колу корум-чурум айтырыын эн шыңгыызы-биле тургузары болуур. Кайда корум-чурум эки, ында ажыл-агыйын айтырыглары, чурттакчы чонунуң кадык-чаагай чоруу, бот-боттарын хүндүлежири, чонунуң чаагай чанчылдарын, ёзулалдарын сагыры болгаш чонунуң оондаа өске социал айтырыгларын чедимчелиг шиитпирлээри алызында барын долгандыр турар бойдуска, ан-менге, агаар, сугга, арга-ыяшка чайгаар-ла чеде бээр. Силерде корум-чурумнуң айтырыы кончуг кошкаан, ажыл кылбас, арагалаар, ылангыя оорланыр аныяктар көвүдээн-дир. Силерниң сумуларга корум-чурум айтырыын шиитпирлеп ап болурунуң аргазы бар. Бир талазында, Кара-Хөл район төвүнден чүс ажыг километр черде турар. Алтай, Хакасия база кызыгаарлажып чыдар. Өскээртен кым-даа силерге барып шыдавас, орук-чирик берге, чугула херектиг кижилер чедип турар. Ийи талазында, силерниң чонуңар колдуу шупту дөргүл-төрел, куда-хувуй улус-ла болгай. Моон чогуур түннелди үндүрери чугула.

Кара-Хөлдүң байлазын чөп ажыглаары чүгле силерден хамааржыр. Шинчилеп-ле, сайгарып-ла чоруур болза, үүле-херек бүдүп турар. Алаш бажынче көрүп алгаш, чажыын чажып орар болза, чүү-даа бутпес. Үениң негелдези ындыг апарган. Моны үтпайн көрүнер чаңгыс чер-чурттугларым, кара-хөлчүлер.

Сергей ХЕРТЕК.
Тес-Хем район.

РЕДАКЦИЯДАН: Чоокта чаа Тыва Республиканың Чазааның шиитпири-биле «Кара-Хөл» заказник тургустунган болгай. Каас чараш чурумалдыг, байлак ораның камгалалы оон-биле экижиир дээрзинге идеген каалы.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим ынак дуңмавыс, чаңжуучы, угбавыс Тамара **Николаевна САЛЧАК** (Чыртажпан) Чеди-Хөл районнуң Хову-Аксы суурунда чурттап, ажылдап чоруур. Ол үш ооларының ыяк аваазы, оларны ажыл-ишчи эки аажы-чаныг, хүндүлээчел кижилер кылдыр кижизидип чоруур. Оон өөнүң ээзи күдээвис Олег Чанзанович биске эргим, хүндүткелдиг кижилериниң бирээзи. Өг-бүлези дээш дыка кызымак, ажыл-ижинге мактаттырып чоруур. Олар кеззеде хөглүг, баштак, биче сеткилдиг, кады чурттап, ажылдап чоруур, эш-өөрүнге хүндүткелдиглер.

Дуңмаларының амыдырал-чуртталгазынга дузалажып, арга-сүмелерни берип, хайгаарап, олар дээш сагыш аарып чоруурлар. Ынчангаш дуңмаларымга чоргаарланып чоруур мен.

Тамара Николаевна март 30-де 40 харлаар. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр дуңмавыска солун дамчыштыр бызыг кадыкшылды, аас-кежикти, бүгү-ле үүлдерге экиши күзедивис.

Сүт-Хөлден угбазы, честези, дуңмалары.

* * *

Бистиң ынак аваавыс **Делгермаа Сенгиевна МААДЫ** 1993 чылдың март 27-де 50 харлаан. Социал хандырылга шугуунга ол 30 ажыг чыл дургузунда ажылдап келген, «РСФСР-ниң социал хандырылгазының тергиинни» деп көрек демдээнин, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың эдилекчизи.

Амгы үеде Каа-Хем районнуң Бай-Сөөтте интернат-бажының ажылдакчызы, Хүндүлүг аваавыска аас-кежикти, кан дег кадыкшылды, ажыл-ишке улуг чеднишкиннери күзедивис!

Уруглары: Лариса, Амика, Баяна, оглу Самат, кенни Люда; күдээзи Радик, уруглазының уруглары, ачазы Биче-оол.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ҮНДҮРҮГ ТӨЛЕКЧИЛЕРИНГЕ ДЫННАДЫГ

Тыва Республика талазы-биле Күрүнениң үндүрүг инспекциязы үндүрүг төлекчилерниге дараазында үүлдерни дыннадып тур:

«Чылда каттышкан ниити орулгазын ажылдап турар кижилер чарлап демдегледир дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың үндүрүг төлээр орулгалыг бүгү хамаатылары чылда каттышкан ниити орулгазының дугайында дыннадыны чурттап турар кижилериниң аайы-биле үндүрүг [illegible] 1993 чылдың апрель 1-ге чедир [illegible] дыннадыгны үндүрүг органнарына [illegible] административтиг харысалгага киирер: ажыл талаарының адаккы чижээнин беш дакпыр хемчээли-биле торгаар.

Район бүрүзүнде болгаш Кызыл хоорайда үндүрүг инспекциязының чанында тайылбыр бээр консультация пунктулар тургустунган, ынчангаш билдинмес айтырыгларны хамаатылар аная келгеш, тодарадып болур. Ылаңгыя каттышкан чыл орулгазы-биле болгаш сайгарлыкчы ажыл-чорудуга-биле холбашкан айтырыгларны хөй хамаатылар тодаргай билип алырын күзеп турар болгай. Чылда каттышкан ниити орулга дугайында дыннадыг (декларация) кылырының майыктарын ол черлерден база ап болур. Үндүрүг дугайында Хоойлуну тайылбырлаар саавырларны консультация пунктулары хамаатыларга бээр хүлээлгелиг.

Тыва Республика талазы-биле Күрүндүрүг инспекциязының чанында төп консультация пунктузу ажылдап турар. Маргылдаалыг бүгү айтырыгларны ол черге кээп шиитпирлеп база болур. **ООҢ АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, Амыдырал хандырылга бажыы: 4-кү каъды харылзаа тудар телефоннары 3-23-41, 3-74-88.**

Кызыл хоорайның үндүрүг инспекциязының чанында консультация пунктузу база тургустунган болгаш ажылдап турар. **ООҢ АДРЕЗИ: Кызыл хоорай. Кочетов кудумчузу бажың № 29, оон 2-ги каъдында, телефону 2-46-97.**

ТЫВА РЕСПУБЛИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КҮРҮНЕНИҢ ҮНДҮРҮГ ИНСПЕКЦИЯЗЫ.

ТАНЦЫ КОНКУРУЗУНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Тываның Аныяктар эвилели, Тыва Республиканың культура болгаш улус өөредилге министерстволары амгы үеним танцызының республика конкурузун 1993 чылдың апрель 12-ден 14-ке чедир эрттирер. Аная киржирин күзээннер 6 ижи киржикчилиг болгаш 1 удуртукчулуг команданы тургускаш, чагыны бо чылдың март 31-ге чедир киирер.

Чагыглар хүлээп алыр адрес: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 32, кабинеттер 17, 19. Тываның Аныяктар эвилели, телефону 2-17-21.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң КТК-ниң бот-орулга-чарылгалыг ажыл-агый чери тудугжу дашчыларны; бызанчы, бетонщиктерни; газ электри-биле каннакчыны, одакчыларны, таңнылдарны болгаш коп бухгалтерни ажылче чалап турар. Ажыл төлевири дугурушканын ёзугаар болур. Чаагайжыдыр туттунган ниити чуртталга бажыныңдан өрээлдерни бот болгаш эвээш өг-бүлелиглерге бээр. Ажылче баар [illegible] транспорту биле хандыртынар.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Ровно кудумчузу, бажың № 37, телефоннары 4-18-41, 4-16-94.

Автомобильдерниң «ЗАЗ» заводунуң бүдүрүлге каттыжыышкыны амгы үеде 1 млн. 800 мун рубль өртектиг «Таврия» деп маркалыг автомашиналарны инвалидтерге садып турар. Оларны садып алырын күзээн улус Тыва Республиканың Чоннуң социал камгалал яамызын дамчыштыр баш бурунгаар [illegible] төлевишкен. Дугурежуп ап болурун сорлап тур.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, 3. тел. 3-56-67, 3-52-11.

...ЫНЫҢ» СОЛУН ДАМЧЫШТЫР

Кара [illegible] Чизеймейович Оюнну орнукшударынга улуг дузаны көргүскен Кочетов школазының, ясли-сад коллективтеринге база эш-өөрүнге четтиргениви-ви «Шын» солун дамчыштыр илеретти-вис.

ТӨРЕЛДЕРИ.

КАНАЛ

МАРТ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чажыт [illegible] бечи бөлүктен үнер» (2 серия-лыг Иния) 9.30, 12.20, 15.10, 18.00; **Видеозал:** «Күштүг кижи» 9.00, 11.00, 13.00, 15.30, 17.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Нетти Ганный аян-чоруу» 9.00. «Хөй ашка оорлаашкыны» (Кыдат кино) 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«КАА ХЕМ»: «Читкен империя» 14.00. «Чанагаш карак» 16.00, 18.00 шактарда.

КАТТЫРЫНЧЫЫН, ХА-ХА...

«Мир» Культура бажыңынга «Каткы бажы каткан эвес...» деп кежээ болур дугайында чарлалдар эрткендүшкен кижилерни чалай берген ышкаш болган. Амгы амыдыралдың берге рынок үезинде районнуң ботты-вынгыр артистериниң шоодуглуг, шүгүмчүлелдиг, дузаашкыныг күүседиглерин көрүп, шынап-ла, сагыш-сеткилди хөгледип, баарын кадыр каттыржып-даа алза кандыг боор деп, улус аразында чугаалажып-даа турган.

Культура одаанга Кызыл район төвүнүң чурттакчылары чык долдур чыылган. Ол кежээге республиканың ол-бо районларының Культура бажыннарының директорлары база киржип келген. Олар Культура министерствозунуң культура болгаш уран чүүл ажылдакчыларының билиин бедидер черинге түр өөренип турган. Оларны ук чернин улуг методизи Александр Салчак удуртып келген, концерт күүселделерин белеткешкен-даа. Концерт шоодуглуг күүселделер-биле эгелээн болгаш улус «каттырынчыын, ха-ха-ха....» дижип магадап көрген.

Суур Советинин даргазы Калзан Донгак шоодуглуг шүүлүктерин, эмчи Бады-Байыр Тараачы «Хек биле Эзир» деп баснязын номчуптарга, зал чир-шоп дүшкен. Культураның хоочуну Опал Шулуу Тываның улустун чогаалчызы Степан Сарыг-оолдуң «Ийи чагаа» деп чечен чугаазын сценажыткаш, Устан келген бичии Надежда-биле тергиин эки күүсеткен. Сценаже хой кежи сөөртүп алган кижи үнүп келген. Ол дагестан улустуң чогаалчызы Расул Гамзатовтуң «Кээргечиг хой» деп чогаалын каттырынчыг кылдыр ойнаан. Ону күүсеткен кижи шоодуг чугаалаар талазы-биле республикада ат-сураа дыргын барган Александр Салчак-тыр. Сураглыг бот-тывынгыр композиторлар Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Солаан Базыр-оол биле Кара-Кат Ооржак «Бажалар бис», «Барган боор бис» деп шоодуглуг кожаларларын көүкчүлерге чедишкиниг бараалгаткан. Ол ышкаш «Тайбың» Культура бажыңының ажылдакчызы Борис Ондар бодунун чогаатканы шоодуглуг чечен чугаалары-биле көүкчүлерниң баарын кадырган. Улус ону ёзугаар тыва Аркадий Райкин-ге деп чаптап-даа турган.

Чаладып келген хүндүлүг аалчы Чаа-Хөл районнуң Культура бажыңының директору, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Культуразының алдарлыг ажылдакчызы Кара-кыс Оюн биле Ак-Довурак Культура ордузунуң директору Александр Сарыглар «Суглап чорда» деп танцысамны каттырынчыг кылдыр ойнаан. Бай-Хаак Культура бажыңының директору Сергей Монгуш дириг амытаннар болгаш кижилер өттүнүп турда мырыңай халаптыг кижи болган. Концерт көрген кижилер сеткил-сагыжын өөртүп, баарын кадыр каттыржып, уран талантылыг артистериниң күүсеткиннерин магадап, мага хандыр дыштанганнар.

Эртенинде «Каткы бажы каткан эвес...» деп кежээни организастап эрттирген. Александр Салчак аная хамаарыштыр сайгарылганы кылган болгаш культура ажылдакчылары ону улам нептередир деп түүнелге келген. Шынап-ла, Кызыл районнуң Владимир Серен удуртканы «Аян тудаал», Кара-Кат Ооржактың «Арбай-хоор» Александр Салчактың «Найыр» зас чогаал ансамбльдериниң каттышкан концертин Кызыл районнуң ажыл-агыйларының, сумуларының, сүт-бараан фермаларының, малчын кодзиварының ажыл-ишчилери улуг сонуургал-биле көрген. Олар ол хамаанчок Өөвр, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Чаа-Чөл районнарының чурттакчылыг суурларына безин аалдап четкен. Олардүүн «Кара-Хаак» ажыл-агый бүдүрүлгезиниге аалдап чораш, чаныс келген. Оларның өгаадыкчы уран талантызы дам байып, чедер оруу ан[illegible]ун кым күзевес боор.

Сарыг-оол КУУЛАР.

НОГААН АПТЕКА: сарыг энцефалидинге удур

Анчылар, геологтар, туристер, мөөгүчүлер (колдуунда даштыгаа чоруур мергежилдиг кижилер) бо аарыгдан хөй аарып турар. Чоокку эмнелгелерге болгаш эмчилерге чедери ырак болганда, сарыг ызырганың баштайгы хонуктарында чамдык эм оттар дыка дузалаар. Эм оттар сарыг энцефалидин шуут эмнеп күш четпес болгаш квалификациялыг медицина дузазын солун шыдавас дээрзин сагындырып тур мен. Ынчалза-даа эм оттар сарыг ызырган черни хуулдурбас, аарыгның дүрген өскүүрүн болдурбас. Ынчангаш аптечкага эм шынарлыг оттарны ап чорааны дээрге.

Бирээде, чистотел дээр оттту көрээл. Оон хоразының дугайында чугаа-соот хөй. Ону хөлүн эрттир хөйнү база үр хуусаада ажыглаар болза, ынчан хоралыг. А хемчээлин ону ажыглаарының хүн чурумун шынгыы сагыыр болза, ол кижиниң организминге хора чедирбес. Бо оттту 2—3 неделя дургузунда ажыглаваш, дараазында өске оттче шилчизе эки. Чистотелди белеткээриниң болгаш ажыглаарының чуруму: улуг шопулак ишти кургаткаш чуурун каан оттту (от чечектелип турда, дазылы-биле катай-даа турун ап болур) ийи стакан хайындырган изиг сугже урупкаш, дөрт шак дургузунда турнуктур тургузупкаш, шүүреп алыр. 1/4—1/2 стакан хиреин эртен, кежээ ижер. Спиртке турнуктурары: 10 г кургаг, чуурун каан оттту 100 мл 40 хуулуг спиртче (водкаже) уруп каваш, 7—10 хонук тургузар. Шүүреп каан хандыны 20 дамдыны азы шай шопулаанын иштин эртен, кежээ ижер. Бир эвес арын-баш кызып эзт-кеш кижиш турар болза ижер хемчээлин 2-3 катап эвээждир. Бир эвес ынды[illegible] байдал уламчылаар болза (чамдык кижилерге ындыг болуп болур), оттту өске от-биле солуур.

Шагар-от. Оон хандыны ынчаар белеткээр: кургаткаш, чуурун каан 7-10 г оттту (бөрүлерин) 1 стакан хайындырган изиг сугже урар. 15-20 минута дургузунда тургузупкаш, шүүрээр: улуг шопулактын 1-2 иштин хүнде 3—4 катап ижер.

Хадыыр-сарыгнын (одуванчик) бодун болгаш дазылын ажыглаар: 6-10 грамм кургаг, чуурган оттту 1 стакан сугже урупкаш, 10 минута дургузунда хайындырар. Чартык шак хиреде тургузупкаш шүүреп алыр. Улуг шопулак иштин хүнде үш катап чем мунунда ижер.

Бо үнүштерден кылган хандыны аралаштырар: 2—3 неделяда бир оттту, дараазында өске оттту ажыглаар. Херек апаравза, ынчаар эмненирин уламчылаар, үзүктелдирип бол[illegible]

Сарыг ызырган соонда, арыгның чидигленир үезин эрте-даа берзе, баш үргүлчү хөлпок зарыыр, оон уламчылаар дунга таарышканын шилип алгаш, бир айда бирээзин, дараазында өскезин ижер.

Кыш төнүп, час эгелеп чорда поливитаминиг үнүштерни — кат-чимисти (чыжыргана, инек-караа, ыт-кады, черлик рябина чимизиниң хандызын) ажыглаар. Оон кырынга аптекадан поливитаминнерни садып ижип болур. Күзүн, кыжын, чазын (чайын эвес) төп нерв системазы баксырап, уйгу келбестеп туруп берзе, оргаадай, элеутерококк, золотой корень, маньчжур аралиязы, левзей, заманиха деп эм оттар хандызын ижер, кижини оожургадыр кылдыр пустырник, валериана; синюха; засялистник, байкал шлеминги, спорыш, душица, пион болгаш оон-даа өске эм оттарны хайындырып ижер. Бо бүгү оттту холуй эвес, бир айда бирээзин, өскезинде база бир ангызын (кижинин бодунга таарыгын) ижер.

Бо эм оттар эмчиниң эмнеп турарынын кыынга не[illegible] болур.

Виталий ПАШИНСКИЙ,
медицина эртемнериниң доктору, профессор.

КАНДЫГ ЭМ ОЪТТАР ХЕРЕГИЛ?

ТРЕНЕРЛЕР СЕМИНАРЫ

КЫЗЫЛ. Республиканың хостуг хүреш тренерлериниң семинары Кызыл хоорайга болуп эрткен. Аная районнарда болгаш Кызылда ажылдап турар тренерлер, спорт ниитилелдериниң төлээлери киришкен.

Семинарга хостуг хүрешти сайзырадыр, мергежилдиг аныяк мөгелерни өстүрер талазы-биле лекцияларны номчуп, чамдык практиктиг өөредилгени организастаан. Ылаңгыя Кызылдың башкы институдунуң күш-культура кафедразының эргелекчизи, педагогика эртемнериниң кандидаты Х. Д-Н. Ооржак спортчуларны хар-назы аайы-биле канчаар белеткезе экил деп темага хамаарыштыр солун лекцияны номчааны тренерлерге моон соңгаар улуг ажыктыг болуру чугаажок.

Республиканың хостуг хүрешке шилиндек командазының кол тренери А. Х. Доржунуң болгаш өскелериниң-даа сапалын ёзугаар, хостуг хүреш федерациязын ангылаан. Оон даргазынга хоочун спортчу, Тыва Республиканың Дээди Советинин Күрүне тургузуунун талазы-биле комитединиң даргазы Владимир Херекович Сүге-Маадырны тренерлер бир үш-биле соңгаан. Чаа соңгуткан федерация даргазы республикага хостуг хүрешти моон-даа соңгаар сайзырадыр, оны делегей денгелинче улам көдүрер дээш тодаргай дузаны чедирип, эки ажылдаарын хүлээнген.

Чадамба ООРЖАК.

КЛУБ ЧОК ЧАЛГААРАНЧЫЫН

Улуг-Хем районнуң Ийи-Тал суурунуң кезек аныяктары бижип тур бис. Бистинде Культура бажыы эрткен күзүн өрттенип калган. Оон бээр бистерге, аныяктарга, чалгааранчыг байдал тургустунган.

Кежээлерде солун чүү-даа болбастаан. Аныяктар среда, суббота келирге-ле, Хайыракан, Шагаан-Арыг дээш-ле таңшы, оюн сүрүп чоруп бээр. А чер четпес, ажыл-агыйы чай чок аныяктар суурга кежээлерде чүү-даа канчаар аайын тыппас-тыр бис. Телевизорга солун кино болбас болза, берге-ле. Культура бажыңы өрттенип-даа калган болза, оон директору аная сылдап, ажыл чок олурбас болза эки-ле-дир ийин.

Суурда чаа туттунган контораның хуралдаар залы хос турар. Аная-даа болза солун кежээлерден организастап турза кандыг боор. Чогум бистиң аныяктарның сонуургак, хөй-ниитичи, чурумнуу кончуг. Ам шуут бүдүүлүкшүп, ыржым-ыышың апардывыс. Чаа чыл кая эрткен деп бодаар силер? Чунар-бажынга эрткен. Шагаа, Март 8 бейырлалы шуут болбаан. Ынчангаш совхоз дирекциязынга чаа Культура бажыны тудар дилег киирген улус бис. Амдыызында кандыг-даа харыы чок. Культура бажыны чок, дыка-ла чалгааранчыгдыр.

Алексей МОНГУШ.
Оон ыңай дөрт кижи ат салган.

ЧАЛАДАМА ОЮНУ

Чаа-Хөл районунуң Культура бажыңының директоры, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Культуразының алдарлыг ажылдакчызы Кара-кыс Оюн биле Ак-Довурак Культура ордузунуң директору Александр Сарыглар «Суглап чорда» деп танцысамны каттырынчыг кылдыр ойнаан. Бай-Хаак Культура бажыңының директору Сергей Монгуш дириг амытаннар болгаш кижилер өттүнүп турда мырыңай халаптыг кижи болган. Концерт көрген кижилер сеткил-сагыжын өөртүп, баарын кадыр каттыржып, уран талантылыг артистериниң күүсеткиннерин магадап, мага хандыр дыштанганнар.

РЕДАКЦИЯДАН: Чоокта чаа Тыва Республиканың Чазааның шиитпири-биле «Кара-Хөл» заказник тургустунган болгай. Каас чараш чурумалдыг, байлак ораның камгалалы оон-биле экижиир дээрзинге идеген каалы.

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа «Шын» газетинин редакциясының коллективи

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторунуң орулакчызы) М. М. Саая (харысалгалыг секретарь) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң орулакчызы) Н. С. Эргеп

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр—3-34-26; кол редакторнуң орулакчылары —3-33-91,—3-34-17; харысалгалыг секретарь—3-34-92; орулакчызы—3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниити чер-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; 3-34-98; үлетөр—3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал—3-39-1[illegible] 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга 3-34-39, 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар —3-41-2[illegible] үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда—3-57-9[illegible] 3-14-94; бухгалтерия—3-37-11.

АГАР САНЫ «Тыва сонбанк» № 363505».

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген

Бүрүткеттинген дугаары — 1—00007

Солунда парлаттынган материалдарны [illegible] болдаллары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.